GLAUB KRISZTIÁN ISTVÁN: A MÁSIK OLDAL

– Az SZKP PB Elnökségének dilemmái 1956 „forró őszén” –

A Kreml narratívája és a történeti előzmények

Napjaink hazai történetírásában hivatalos az az irányvonal, hogy az 1956. október 23-án kirobbant forradalom és szabadságharc népfelkelés volt egy olyan elnyomó és súlyosan embertelen diktatúra ellen, amelyet egy külföldi nagyhatalom erőszakolt rá a magyarságra. Ez önmagában teljesen helytálló tényállás, ugyanakkor nem volt mindig így. Az 1989-es rendszerváltoztatás előtt az 1956 októberi események a hivatalos politikai terminológia szerint ellenforradalomnak minősültek, amelyet a nyugati hatalmak szerveztek meg a Magyar Népköztársaság, burkoltan pedig az egész szocialista „béketábor” és a Szovjetunió ellenében. Ez a narratíva – mint a korszak minden ideológiai iránymutatása – Moszkvából érkezett. Ahhoz viszont, hogy megértsük a napjainkat is meghatározó orosz (szovjet) politikai gondolkodást és vizsgálhassuk a korszak szovjet vezetőinek tevékenységét ezekben a sorsdöntő napokban, mindenképpen szükséges elemezni a nézőpontjukat, mert az jelentősen eltér a magyartól.

A szovjet állam megalakulása óta a politikai narratívát eleve az a kérdés uralta, hogy a Szovjetunió – szocialista állam lévén – az egész világon egyedülálló képződmény, ezért szükségszerűen mindenki az ellensége a politikai, a gazdasági és a társadalmi rend szempontjából.

Egy hosszan elhúzódó és rendkívül véres polgárháború után a rendszer életképesnek bizonyult, és alapítója, Vlagyimir Iljics Lenin 1924-ben bekövetkezett halála után a húszas évek második felét immár az a vita határozta meg az új szovjet elit körében, hogy exportálják-e a rendszerüket nyugatra, „permanens forradalomként”, vagy magában a Szovjetunióban építsék fel a teljes szocializmust, majd pedig a kommunizmust. Közismert, hogy végül az utóbbi verzió felé dőlt el a vita, amit Joszif Visszarionovics Sztálin és szövetségesei (Lev Boriszovics Kamenyev, Grigorij Jevszejevics Zinovjev, Nyikolaj Ivanovics Buharin, Alekszej Ivanovics Rikov stb.) képviseltek Lev Davidovics Trockijjal szemben.

Ezért a 30-as éveket végig egyfajta szovjet izolációs politika határozta meg, melynek a lényege továbbra is abban állt, hogy a Szovjetunió egy erőd, amit minden külső és belső támadástól védeni kell, és kizárólag a Kommunista (akkor még Bolsevik) Párt irányvonala a helyes. Ezt – a belső politikai leszámolások után – egyre kizárólagosabban Sztálin képviselte. Sztálin a rettegett állambiztonságra (Cseka, GPU, OGPU, NKVD) támaszkodva az egyre jobban elharapózó félelem légkörét építette ki terrorisztikus eszközökkel. Egy olyan rendszert, ahol immár senki nem érezhette magát biztonságban, legyen az egyszerű munkás vagy politikai vezető. Az így zajló leszámolások áldozatainak száma a mai napig sem tisztázott, de bizonyosan meghaladta az egymilliót.

Ilyen előzmények után érte 1941. június 22-én a Szovjetuniót a Barbarossa-hadművelet, amikor akkori politikai szövetségese (ezt az 1939. augusztus 23-án

megkötött Molotov–Ribbentrop egyezség szentesítette), a náci Németország hadüzenet nélkül támadást indított a szocialista állam ellen. Vannak olyan feltételezések, hogy a támadóháború gondolata Németország ellen Sztálin gondolkodásától sem állt messze, ugyanakkor – amennyiben erre voltak is elképzelések – azokat várhatóan jóval később tervezhették realizálni. A német invázió irtózatos veszteségeket és pusztulást okozott a szovjet államban, mind élőerőben mind gazdaságilag. Ennek ellenére a háború menetében a legfőbb terheket sokáig a Szovjetunió egymaga cipelte, ennek megfelelően a náci Németország felett aratott győzelemben is döntő szerepet vállalt.

A szovjet politikai és katonai vezetés mindezért joggal vélte úgy, hogy saját népe vérével szabadította fel Európa jelentős részét a nácizmus alól. Mivel azonban a győzelem ára rettenetes volt, ezért a Kreml természetesnek vette, hogy a Szovjetuniónak kárpótlás jár a háborús károkért és szenvedésért, mind területben, mind pedig gazdaságilag. Ezért leginkább a puszta erőpolitika alapján átalakították Kelet-Európa térképét, áthelyezték a lengyel–szovjet, illetve a lengyel–német határt, előbbit a Bug folyóhoz, utóbbit pedig az Odera–Neisse vonalra, felszámolták a német Poroszországot és újra bekebelezték a Baltikumot. Egyúttal politikai szövetségbe kényszerítették – azaz szovjetizálták – az általuk elfoglalt (orosz terminológiában felszabadított) országokat, Lengyelországot, Romániát, Bulgáriát, Csehszlovákiát, Magyarországot, illetve hatalomba segítették a jugoszláv kommunistákat. Gazdaságilag pedig a legyőzött és az elfoglalt országokból százezerszámra hurcoltak a Szovjetunió területére embereket a hírhedt GULAG- és GUPVI-táborokba gazdasági kényszermunkára.

A Kreml hosszú távú geostratégiai célja pedig az lett, hogy kialakítson egy ütközőállamokból álló védelmi övezetet, hogy a jövőben akár Németország, akár bármelyik másik állam ne tudja közvetlenül megtámadni a Szovjetuniót nyugati irányból, és az esetleges 3. világháborút – amelynek kitöréséről a szovjet politikai vezetés, élén Sztálinnal, teljesen meg volt győződve – lehetőleg az ún. szatellitállamok területén vívják meg. Így Kelet-Európa minél gyorsabb ütemű szovjetizálása egyszerre vált a Moszkva számára politikai és biztonsági szükséggé.

A Szovjetunió 1956-ban

1956-ra azonban jelentős változások zajlottak le. A 2. világháború alatt angolszászokkal megkötött szövetség ekkorra már régen felbomlott, helyét a nyílt ellenségeskedés vette át, zajlott az ún. hidegháború, amely bizonyos regionális területeken – pl. Korea, Vietnám – nyílt fegyveres összecsapásokba is torkollt.

1948-ban végleg elmérgesedett a Szovjetunió viszonya a szintén kommunista, de a saját útját járni kívánó Jugoszláviával is, sőt, az ötvenes évekre az addig többé-kevésbé kiegyensúlyozott, Kínával ápolt kapcsolat is romlásnak indult.

Az alávetett közép-európai államok helyzetét csak a megszálló és a továbbra

is a területükön állomásoztatott Szovjet Hadsereg erejével sikerült viszonylagosan stabilizálni. Mégis, némiképpen váratlanul érte a birodalmi vezetést, mikor a Német Demokratikus Köztársaságban (NDK) 1953. június 15-én munkásfelkelés tört ki. A kelet-németek elsősorban a normaemelés miatt hirdettek sztrájkot, amely viszont rendkívül gyorsan rendszerellenes tömegtüntetéssé nőtt. Az NDK kormánya az országban állomásozó szovjet fegyveres csapatoktól kérte az események megfékezését és mindössze három nap alatt vérbe is fojtották a felkelést.

A szovjet belpolitikai fordulat Sztálin 1953. március 5-én bekövetkezett halálával következett be. A „Gazda" nélkül maradt birodalomban hosszan elhúzódó harc kezdődött meg a politikai szereplők között az örökségért. Az azonban rövidtávon is nyilvánvalóvá vált, hogy a főhatalmat egyikük sem képes kizárólagosan, önmagában megszerezni, illetve az is, hogy az államvezetésben a reformok elkerülhetetlenek. Ezt pedig csak a sztálini terrorisztikus légkör drasztikus megszüntetésével lehetett elérni.

Problémának bizonyult azonban, hogy az új „kollektív vezetés" tagjai (pl. Nyikita Szergejevics Hruscsov, Lavrentyij Pavlovics Berija, Georgij Makszimilianovics Malenkov, Nyikolaj Alekszandrovics Bulganyin, Vjacseszlav Mihajlovics Molotov, Anasztasz Ivanovics Mikoján, Lazar Moiszejevics Kaganovics, Kliment Jefremovics Vorosilov) – akik titulusukat tekintve a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottsága Elnökségének (SZKP KB, más néven Prezídium) tagjai voltak – mind Sztálin köpönyegéből kerültek ki, vagyis maguk is tevékeny részesei voltak a korábbi törvénytelenségeknek. Másképpen szólva: „régi" emberekkel kellett „új" módszerekkel politikát csinálni. Ez végül nagyobb politikai leszámolás nélkül sikerült is. Az egyetlen kivételt Berija jelentette. 1953 nyarán az elnökség tagjai összeesküvésszerűen megszabadultak a rettegett belügyminisztertől, akit június 26-án a katonai vezetés bevonásával letartóztattak, majd bíróság elé állítatták, 1953. december 23-án pedig ki is végeztettek.

Az elnökség tagjai több szempontból is komolyan gondolták a politikai enyhítést, többek között lépéseket tettek, hogy rendezzék Moszkva konfliktusát Joszip Broz Tito Jugoszláviájával. Ennek köszönhetően már 1955. május 26-án szovjet delegáció indult Belgrádba, egyfajta sajátos „Canossa-járásra", a jugoszlávokkal való viszony rendezésének céljából. A másik jelentős kedvezménynek az bizonyult, hogy hosszú diplomáciai tárgyalások után Moszkva elfogadta Ausztria semlegességét, és kivonta az országból az 1945 óta ott állomásozó csapatait. Ezt a reformfolyamatot – amit a terminológia I. G. Ehrenburg szovjet író 1954-ben megjelent kisregényének címe után találóan csak az olvadás korának nevezett – gyorsította meg az SZKP első titkára, Ny. Sz. Hruscsov, amikor 1956. február 25-én a párt XX. kongresszusán tartott és titkosnak szánt beszédében a küldöttek előtt éles bírálatban részesítette Sztálin politikáját.

Elmondható tehát, hogy 1953-tól, de még inkább a XX. kongresszus után a szovjet vezetés nagy gondot fordított az ország kedvező arculatának kialakítására. A sztálini durvaságot és kiszámíthatatlanságot egyfajta hruscsovi paternalizmus vál-

totta fel, noha ekkor még az SZKP KB első titkárát nem lehetett az ország kizárólagos vezetőjének tekinteni – erre csak 1957-ben júniusában került sor, a pártellenzék eltávolítása után.

Problémák a végvidéken 1.: Lengyelország

Ez a békülékeny politika azonban hamarosan szembekerült a birodalom „perifériájának" válságával. 1956. június 28-án a lengyelországi Poznańban robbant ki munkásfelkelés, amelynek vetülete kezdetben leginkább gazdasági volt, azonban az események gyorsan eszkalálódtak. A tüntetők megostromolták a Vajdasági Közbiztonsági Hivatal (Wojewódzki Urząd Bezpieczeństwa Publicznego – WUBP, a helyi állambiztonság/titkosrendőrség) Kochanowski utcai épületét és fegyvereket szereztek. Ennek következtében a Lengyel Munkáspárt (LEMP) vezetése másnap utasítást adott a hadseregnek, amely súlyos küzdelemben leverte a felkelést, melynek eredményeképpen legalább 70-en az életüket vesztették, több százan pedig megsebesültek.

Noha a megtorlást Edward Ochab első titkár utasítására alapvetően a lengyel fegyveres erők végezték, az újabb rendszerellenes felkelés – mindössze három évvel az NDK-ban történt események után – már stratégiai dilemmába kényszerítette Moszkvát is. Nem csupán a rend helyreállítását látta problémának, hanem attól tartott, hogy a lengyelországi események átterjednek a blokk más országaiba is. És noha a szovjet vezetők tisztában lehettek azzal, hogy narratívájuk a biztonságról éles ellentétben áll a megszállt országok felfogásától – főleg a régi sérelmek okán kifejezetten bizalmatlanul kezelt lengyelekétől – egyszerűen elképzelhetetlennek tartották, hogy geopolitikai érdekszférájuk sérüljön. Az érme másik oldala viszont az lett, hogy belátták a politikai kedvezmények szükségességét is. Az ezt követően kialakult állandó viták során csak ennek a mértéke és a módja volt kérdéses. Mindezt tökéletesen szemléltették a négy hónappal későbbi történések, amikor a lengyelországi válság még a júniusinál is nagyobb eszkalációval fenyegetett.

1956. október 19-én a LEMP 8. plénuma előtt a pártvezetés reformpárti erői – nem függetlenül a júniusi eseményektől – fölénybe kerültek a Központi Bizottságban, és a meghirdetett ülésre már határozott programmal érkeztek. Két fő céljuk volt: elsősorban Konstanty Ksawerowicz Rokosszovszkij (Rokossowski) honvédelmi miniszternek, a poznańi felkelés leverőjének eltávolítása a testületből, illetve Władysław Gomulka megválasztása az első titkári pozícióra. Paradox módon ez utóbbi még a regnáló első titkárnak, Ochabnak sem volt ellenére, mert világosan megértette, hogy személye alkalmatlan a poznańi események után az immár halaszthatatlan reformok levezénylésére.

A fejlemények ilyen formában azonban a moszkvai Prezídium számára elfogadhatatlannak bizonyultak. Részben abból a megfontolásból, hogy Rokosszovszkij – volt szovjet marsallként – a szovjetek befolyásos emberének számított Varsóban, részben pedig a Kreml szemében Gomulka szovjetellenes, nacionalista politikusnak

számított. Ezért október 19-én kora reggel váratlanul népes elnökségi delegáció utazott Lengyelországba Hruscsov vezetésével a LEMP plénumára.

A szovjetek kezdetben a plénum elhalasztását követelték, a lengyel fél azonban erre nem volt hajlandó. A feszült légkörű tárgyalások végül nyílt fenyegetőzésekbe torkolltak, melynek következtében a Lengyelországban állomásozó szovjet csapatok mobilizálási parancsot kaptak a főváros irányába. A lengyelek azonban mindenképpen meg kívánták akadályozni a nyílt konfrontációt, ezért Gomulka éjszakába nyúló megbeszélésen személyesen biztosította Hruscsovot, hogy nem szándékoznak elhagyni az 1955-ben létrehozott szovjet vezetésű katonai szövetséget, a Varsói Szerződést (VSZ), és a szovjet csapatok kivonását, a politikai rendszer megváltoztatását sem kívánják. A szovjet mozgósítás hírére Varsóban spontán tüntetés kezdett alakulni, nagy tömegek vonultak fel Gomulka támogatására.

Közben a szovjet vezetők véleménye között sem volt egység. A „keményvonalas" és „liberális" frakciók között zajló vitát végül Hruscsov azzal döntötte el, hogy véleményével inkább az utóbbiakhoz húzott. Kompromisszumot ajánlott fel, melyben kilátásba helyezte, hogy rövid időn belül felülvizsgálja a Lengyelországban tartózkodó szovjet katonai és állambiztonsági tanácsadók visszahívásának lehetőségét, sőt végül Gomulka megválasztását is elfogadta a LEMP KB élére. Ez döntő fontosságú lépés volt az eszkaláció elkerülésének érdekében. Az engedékenységben jelentős szerepet játszott a lengyel politikai vezetés álláspontjának megmerevedése és a tömegek váratlan ellenállási reakciója is.

A szovjet delegáció október 20-i hajnali távozása után Gomulka rögtönzött beszédet tartott a Központi Bizottság plénumán, ahol a júniusi poznańi felkelés követeléseit jogosnak minősítette, és a párt akkori vezetőit hibáztatta a történtekért. Ezt követően új korszakot hirdetett, amelyben a szocializmust lengyel sajátosságok szerint és nem a szovjet mintára építik fel. A várakozásoknak megfelelően Rokoszovszkij valóban kikerült a megújított Politikai Bizottságból.

A „lengyel október" azonban a Kreml számára is több tanulságot tartalmazott. Egyfelől rámutatott arra, hogy a szovjet legfelső vezetés is megosztott az ország nagystratégiáját illetően, másfelől pedig az is kiviláglott, ha hirtelen válsághelyzet alakult ki, akkor az elnökség köreiben kapkodás és zavartság merülhet fel. Ez pedig döntő fontosságúnak bizonyult a magyarországi válság során is.

Problémák a végvidéken 2.: Magyarország

Szovjet szempontból a második problematikus országnak Magyarország számított. Az SZKP említett XX. kongresszusa után 1956. március 12-én a Magyar Dolgozó Pártjának Központi Vezetősége (MDP KV) is ülést tartott, ahol a pártvezető Rákosi Mátyásnak kellett beszámolót tartani a kongresszus tapasztalatairól.

Rákosi belpolitikai helyzete ekkora már meglehetősen összetett és bonyolult volt. Sztálin 1953-ban bekövetkező haláláig a magyar pártvezetés szolgai módon

másolta, illetve kritika nélkül teljesítette Moszkva összes utasítását, ennek köszönhetően súlyos cinkosságot vállalt a bekövetkezett törvénysértésekben és a lakosságot ért gazdasági repressziókban is. A „Gazda" halála után azonban Rákosi és köre az elnökség döntése értelmében a háttérbe szorult. Ez azonban nem akadályozta őket, hogy következetesen küzdjenek a Nagy Imre által meghirdetett „új szakasz" kormánypolitikája ellen. Erőfeszítéseik – elsősorban a szovjet belpolitikai események változásával, illetve a Nagy Imre első számú támogatójának számító Malenkov miniszterelnök háttérbe szorulásával – végül 1955 áprilisára eredményre vezettek.

Az ideiglenes resztalinizáció arra mutatott rá, hogy a szovjet vezetés nem értett egyet a magyar reformpolitika sebességében és irányában, ahogy abban sem, hogy a helyi vezetők egyáltalán mekkora autonómiát élvezhetnek. A dogmatikusok pillanatnyi sikere ellenére azonban már kiszabadult a szellem a palackból, már csak azért is, mert Rákosinak ideiglenes háttérbe szorulásakor kommunista önkritikát kellett gyakorolnia. Ebben a kényszeres „önvallomásban" kénytelen-kelletlen bevallotta, hogy a bekövetkezett politikai hibákért (valójában bűnökért) személyesen is súlyos felelősséggel tartozik. Ezzel egy időben pedig megkezdődött a törvénysértő eljárások – elsősorban Rajk László és társai ügyének – felülvizsgálata is.

A februári XX. kongresszus újra felvetette a Rákosi számára kellemetlen dilemmát. Amennyiben Sztálin politikája helytelen volt, úgy az MDP potentátjainak irányvonala is annak minősült. Mindez a formálódó pártellenzék számára váratlan ajándéknak számított. Ismét fel lehetett vetni, hogy ki a politikai felelős a történtekért. Ezért a márciusi KV ülésén Rákosi beszámolója során elégedetlen bírálatokkal szembesült, melyből csak úgy tudott átmenetileg kiszabadulni, hogy a felelősséget az állambiztonság túlkapásai mellett egykori politikai szövetségesére, Farkas Mihályra hárította. A volt honvédelmi miniszter politikai felelőssége valóban fennállt, azonban a Kádár János által fémjelezett ellenzéki platform is tisztában volt vele, hogy ki az első számú felelős. Ugyanakkor Rákosi mögött még ott állt a Prezídium, ezért pozíciója 1956 tavaszán–kora nyarán még kikezdhetetlennek látszott.

A fejleményekről Moszkva naprakész információkkal rendelkezett. Első számú forrásuknak a budapesti szovjet nagykövet, Jurij Vlagyimirovics Andropov számított, aki aprólékos jelentéseiben részletesen beszámolt az elnökségnek az MDP különféle vezetőivel való találkozóiról, illetve folyamatos tájékoztatást adott a magyar belpolitikai fejleményekről. Ezekből a nagyköveti jelentésekből kiderült, hogy a válságjelek folyamatosan fokozódtak. Noha a hivatalos pártvizsgálat tartotta magát a „Farkas-szálhoz", a háttérben az elégedetlenkedő hangok egyre inkább Rákosi felelősségét firtatták. Az események ilyenformán való alakulása ekkorra már az SZKP KB Elnökségét is nyugtalansággal töltötték el. Ezért határozat született Mihail Andrejevics Szuszlov kiküldetéséről Budapestre, elsősorban tájékozódási jelleggel.

Szuszlov június 7-i érkezése után rövid úton megértette a helyzet komolyságát, ezért különböző magyar vezetőkkel (pl. Kovács István, Gerő Ernő, Szalai Béla, Ács Lajos) folytatott beszélgetései során olyan javaslatot tett, hogy Farkas Mihály ügyét a magyar vezetés ne terjessze külön eljárásként a legfelsőbb pártszervek elé, hanem

csupán a soron következő KV-ülés tárgyalja le, szimpla napirendi pontként és Rákosi szerepének említése nélkül. Az üzenet egyértelmű volt: a szovjet vezetés még mindenképpen az első titkár hatalmon tartásában gondolkodott.

A helyzet július 10-én azonban döntően megváltozott. A jogerős börtönbüntetését töltő egykori ÁVH-vezér, Péter Gábor a börtönben *Mi az igazság?* címmel levelet írt, amelyben egyértelműen Rákosit nevezte meg a törvénytelenségek legfőbb felelősének. A levél Kovács István révén Andropovhoz is eljutott, aki ismét a Prezídiumhoz fordult tanácsért. Az SZKP KB Elnöksége tisztában volt azzal, hogy újabb lépések szükségesek, egyedül csak abban volt bizonytalanság, hogy mik legyenek azok és ki képviselje Moszkva álláspontját. Hruscsov tisztában lehetett azzal, hogy az elnökség „keményvonalasai" (pl. Molotov, Vorosilov) még most sem akarják ejteni Rákosit, akivel azonban ő már nem számolt a továbbiakban.

A küldött személye végül a hozzá közelebb álló Mikojan lett, aki általános instrukciók mellett széles körű felhatalmazást is kapott a cselekvésre. Az események közismertek: az 1956. július 18-án tartott KV-ülésen Rákosi Mátyás „megrendült egészségi állapotára" hivatkozva felmentését kérte az első titkári pozíció alól, utóda Gerő Ernő lett. Igaz, később maga Hruscsov is súlyos hibáknak tartotta ezt Titoval folytatott novemberi, brioni tárgyalásai során.

Október előzményei

Rákosi távozása a hatalomból azonban nem oldotta meg a problematikus kérdéseket. A Petőfi Körbe csoportosult pártellenzék, illetve értelmiség szükséges, de nem elégséges lépésnek tartotta a volt első titkár bukását, ugyanakkor nem bíztak Gerőben sem. Erről természetesen a szovjetek is tudtak. Az Államvédelmi Bizottság (KGB) elnöke Ivan Alekszandrovics Szerov külön jelentést terjesztett az elnökség elé, hogy a pártellenzéki írók és zsurnaliszták nem csökkentik „ellenséges" tevékenységüket a KV júliusi plénuma után sem. Pedig ahogy Andropov nagykövet jelentőseiből kitűnik, személy szerint minden eszközzel igyekezett segíteni az új magyar vezetést, ennek céljából folyamatos konzultációt tartott Gerővel, a Politikai Bizottságba újra kooptált Kádár Jánossal, Hegedüs András miniszterelnökkel vagy éppen Kovács István budapesti első titkárral.

Andropov kezdetben optimista volt a változásokkal kapcsolatban, noha tisztán látta – sőt magánbeszélgetésein magyar tárgyalópartnereinek meg is üzente –, hogy Moszkva szerint melyek azok az ügyek, amelyekben az MDP PB-nek sürgős lépéseket kell tennie, hogy megerősítse legitimációját. Az egyik ilyen döntő fontosságú kérdés a Nagy Imre körül csoportosuló pártellenzék kérdése volt.

1955 áprilisi bukása után Nagyot – miután nem volt hajlandó önkritikát gyakorolni – minden funkciójától megfosztották, sőt decemberben magából az MDP-ből is kizárták. A Petőfi Kör és az értelmiség emiatt az ő személyében látta azt az igazi reformert, akitől a Rákosi–Gerő éra egyértelmű lezárását várták. Maga Nagy

valóban készült a politikai visszatérésére, viszont programjában ilyen radikális szakításra nem gondolt; elsősorban saját 1953-as kormányprogramját kívánta következetesen folytatni. Éppen ezért nem zárkózott el a tárgyalásoktól, amikor Gerő – Andropov tanácsára – hajlandó volt vele találkozni. Nagy megnyerésétől elsősorban azt várta mind a budapesti, mind a moszkvai vezetés, hogy jelentősen csökkenteni fogja a Petőfi Kör ellenzéki aktivitását. Az elképzelések szerint az új vezetés készen állt visszavenni Nagyot a pártba, ugyanakkor az önkritikájához továbbra is ragaszkodtak. Erre viszont a volt miniszterelnök nem volt hajlandó. Ez a klasszikus patthelyzet szinte a forradalom előestéjéig fennmaradt, az értelmiség szellemi ellenállása viszont egyre növekedett, így a júliusban érzékelhető pozitív közhangulat rohamosan romlani kezdett.

A másik döntő tényezőnek Jugoszlávia kérdése számított. A Jugoszláv Kommunisták Szövetsége (JKSZ) már korábban is jelezte, hogy amíg Rákosi hatalomban marad, nem tudják elképzelni – még kevésbé elfogadni – a politikai kapcsolatok rendezését. Nem bíztak Gerőben sem, akit okkal tartottak a volt első titkár szövetségesének. Ugyanakkor a szovjet kollektív vezetés – amely szintén tégláról téglára próbálta visszaépíteni viszonyát Belgráddal – mindkét fél előtt hangsúlyozta a helyzet normalizálásnak szükségességét. Ennek megfelelően Gerő már július 19-én levéllel fordult Titóhoz, melyben a pártok közötti viszony rendezését és egy személyes találkozó lehetőségét kérte. A közeledés ennek ellenére ebben az ügyben is csak nagyon lassan indult meg. Gerő részéről mindez inkább kényszerhelyzet volt, mint őszinte szándék. Egy Andropovval folytatott beszélgetésben arról panaszkodott, hogy a Magyarországon tartózkodó ügyvivő jugoszláv diplomaták tüntetőleg falvakat látogatnak meg a déli határsávban, és olyanokkal beszélgetnek, akik Rákosi alatt hátrányt vagy retorziót szenvedtek el a jugoszlávokkal való szimpátiájuk miatt. Ez pedig az első titkár szerint súlyosan csorbította az új vezetés tekintélyét.

Mindezek ellenére 1956 szeptemberében semleges helyszínen, a Krímben, az új magyar első titkár Hruscsov közvetítésével végül találkozott a jugoszláv marsallal, akivel közös kirándulást tartottak, kiegészülve a SZKP KB elnökségének több tagjával is. Hosszas egyeztetés után született döntés arról, hogy október 15-én magyar állami- és pártdelegáció utazik Belgrádba hivatalos tárgyalásokra. Ez végül meg is történt. Viszont mire a magyar vezetés október 22-én hazatért, már javában zajlottak a lengyelországi események, amelyek katalizálták a Rajk és társainak október 6-i újratemetése után eleve felforrósult hazai közhangulatot.

A helyzet kiéleződésére Andropov nagykövet jelentései is rámutattak. A szovjet diplomata október első napjaitól folyamatosan küldte a vészjeleket Moszkvába, az MDP funkcionáriusainak beszámolói és saját tapasztalatai alapján is, de a helyzet súlyosságát a szovjet fővárosban nagyon rosszul mérték fel. Noha az elnökség tagjai megkapták a tájékoztatást az október 23-ra, az új lengyel vezetés mellett kiálló budapesti szimpátiatüntetés előkészületeiről, illetve a Magyar Egyetemisták és Főiskolai Egyesületek Szövetségének (MEFESZ) megalakulásáról és annak politikai követeléseiről, ezt nem tekintették veszélyesnek. A Prezídium a magyarországi eseményeket

összességében még október 22-én is kezelhető belpolitikai válságnak látta, nem pedig egy elementáris erővel kitörő, fegyveres felkelés előszobájának.

Döntésképtelenség

A közhiedelemmel ellentétben Moszkvában az október 23-i események hírére nem azonnal a „keményvonalas" megoldás került fölénybe. Annál is inkább, mert az elnökség – ahogy a lengyel válságnál – ezúttal sem volt egységes. A Politbüro titkárának, Vlagyimir Nyikolajevics Malinnak október 24-i feljegyzéseiből megismerhetőek az álláspontok: Mikojan, mint a „magyar ügyek szakértője" lengyel forgatókönyvet javasolt, vagyis tárgyalást a párt reformernek tartott elemeivel és Nagy Imre kooptálását a vezetésbe. A „keményvonalasok" azonban az azonnali rendcsinálás szükségességét hangoztatták, akár fegyveres beavatkozás árán is. A vitában a döntés megint Hruscsovra maradt, aki ezúttal is kompromisszumos megoldással élt: jóváhagyta Nagy Imre politikai visszatérését, de egyelőre nem miniszterelnökként, illetve az események felügyeletére küldöttség indítását javasolta Budapestre. A fegyveres beavatkozásról pedig úgy vélekedett, hogy csak abban az esetben szükséges, amennyiben a magyar vezetés azt hivatalosan is kérvényezi. Ez utóbbi kérdésében telefonon egyeztetett is Gerővel, aki viszont azt a kitérő választ adta, hogy nincs módjában összehívni az ügyben illetékes magyar kormányt.

Az elnökség széles politikai felhatalmazással is rendelkező két küldötte, Mikojan és Szuszlov október 24-én meg is érkezett a magyar fővárosba. Első részletes jelentésükben optimistán nyilatkoztak a helyzetről, a megmozdulást ekkor még nem érezték a rendszerre veszélyesnek. Más véleményen volt a szintén Budapestre érkező Szerov állambiztonsági altábornagy, aki a KGB vezetőjeként egyből a magyar rendvédelmi vezetőket kereste fel tárgyalási célból. Szerov az MDP esti ülésén is megjelent az elnökség küldötteinek a társaságában, és itt az azonnali erőszakos rendcsinálás mellett foglalt állást. Hogy a legfelső szovjet vezetés nem mindenáron ezt a megoldást részesítette előnyben, azt bizonyítja, hogy Szerov véleményét Mikojan lényegében negligálta és továbbra is politikai megoldásban gondolkodott. Az engedmények pedig kézzelfoghatóak voltak: az eseményekkel addig szinte csak passzívan sodródó Gerő Ernő leváltásra került az első titkári pozícióról, utóda Kádár János lett, Nagy Imre pedig hivatalosan is átvehette a miniszterelnöki széket Hegedüs Andrástól. A szerepek összemosódását azonban jól mutatja, hogy október 28-án Hegedüs a Minisztertanács részéről írta alá azt a hivatalos okmányt, amely felhatalmazta az országban tartózkodó szovjet csapatokat a szükséges „segítségnyújtásra", aláírását ugyanakkor visszadatálták október 24-re, amikor még ténylegesen betöltötte a miniszterelnöki posztot.

Október 28-ig, amíg Szuszlov és Mikojan Budapesten tartózkodott, a következő elképzelés körvonalazódott a Kremlben: az események súlyosak, de kézben tarthatóak, bizonyos politikai feltételek mellett. Ennek megítéléséhez az is hozzájárult,

hogy október 24-én Moszkvába érkezett a kelet-európai szatellitállamok és a Kínai Kommunista Párt delegációja is, melyeket még a lengyelországi történések megítélésének céljából hívtak tárgyalásra, a budapesti események előtt. A kínaiak ehhez a forgatókönyvhöz is tartották magukat, egészen október 26-ig a magyarországi helyzet szinte szóba sem került a velük való tárgyalások során. Olybá tűnik tehát, hogy a Prezídium tudomásul vette budapesti küldötteinek folyamatos jelentéseit, és elfogadta, hogy Nagy Imre megpróbál politikai eszközökkel kiutat találni a válságból.

Az optimista hangulat azonban nem számított konstansnak. Az elnökség október 28-i ülésén Hruscsov már úgy fogalmazott, hogy a magyarországi helyzet „súlyosbodik". Vorosilov ekkor bírálatban részesítette az eddig alkalmazott enyhébb politikát, és a felkelés elfojtását sürgette, mert véleménye szerint Nagy Imre ekkor már „likvidátorként" viselkedett, és Kádárt is ingadozónak tartotta. Ez a kritika a Mikojan által képviselt engedékenységi politika bírálata is volt egyben.

Mindez azért kapott rendkívüli színezetet, mert ugyanezen a napon érkezett meg a Kremlbe a budapesti kormány szovjet csapatok kivonását kérelmező nyilatkozata is. Hruscsov ezzel újra dilemmába került. Ő továbbra is alapvetően a hatalomért való belső torzsalkodásnak tartotta a forradalmat, ezért számára csupán a szocialista táborhoz való viszonyulás kérdése volt a meghatározó. Az elképzelés szerint amennyiben az új magyar kormány és politikája tartotta volna magát a Szovjetunió által lefektetett narratívákhoz, úgy továbbra is fennáll a lengyel megoldás megvalósításának lehetősége. A katonai beavatkozás ezzel szemben a Kreml eddigi desztalinizációs programja feladásának számított, ráadásul a szovjet fél abban sem lehetett teljesen biztos, hogy ebben az esetben miképpen reagál a Magyar Néphadsereg. Mindezt a kételyt figyelembe véve, ingadozásokkal bár, de Hruscsov és az elnökség még kész volt támogatni Nagy Imre platformját október 28-a délutánján.

Fordulatok

Ezt a napot azonban mégsem lehetett úgy értelmezni, hogy az engedékenység került volna fölénybe. Az ülésre egyenesen Budapestről érkező, és alapvetően „keményvonalasnak" számító Szuszlov felszólalása megint új helyzetet eredményezett. A KB titkára saját missziótársát, Mikojant is bírálta engedékenysége miatt, illetve egyre veszélyesebbnek titulálta a magyar kormány lépéseit a szovjet érdekek szempontjából. Szuszlov helyszíni beszámolójára alapozva a „keményvonalasok" – élve az alkalommal – azonnal megváltoztatták a véleményüket és fokozatosan többségbe kerültek. Így a másnapra nyúló ülés konklúziójaként a Prezídium végül felülbírálta saját álláspontját, és megvonta Nagy Imre kormányától a politikai támogatást.

Az október 28–29-i kétnapos megbeszélés előrevetítette a következő napok dilemmáit, egészen a végső döntésig. Érvek és ellenérvek sorakoztak, a hangulat és az elhatározások sokszor óránként változtak. Kétségkívül ez az ellentmondásosság határozta meg magának Hruscsovnak a hozzáállását is. Október 23-án még gyors

rendcsinálásban gondolkodott, 28-án a „liberális" megközelítéssel értett egyet, hogy aztán megint elbizonytalanodjon. Tisztában volt vele, bármi is lesz a végső döntés, abban az ő véleménye kulcsfontosságú lesz, ezért mindenképpen megfontoltan kívánt lépni.

Ugyanakkor a nemzetközi nyomás is rendkívülivé vált. Az október 29-én Izrael részéről megkezdett szuezi háború újabb megoldandó kihívásként lépett fel az elnökség számára, melynek dilemmáit és vitáit a még mindig Moszkvában tartózkodó kínai pártdelegáció is árgus szemmel figyelte. Mindezzel Hruscsov is tisztában volt. Meg kell győznie a Liu Sao-csi vezette kínai tárgyalófelet, hogy a desztalinzációs politikája továbbra is kézben tartható. A másik probléma maga a hidegháborús helyzet volt.

A kettős budapesti–szuezi válság árnyékában a Kreml számára prioritás volt, hogy Szovjetunió semmiképpen nem mutathatott gyengeséget az új kihívásokkal szemben. Ugyanakkor az elnökség tagjai sem tudták biztosan, hogy mik lehetnek az amerikaiak szándékai. Washington számára azonban – mint pár nappal később kiderült – a jelen helyzetben kedvezőbb és kívánatosabb volt Európa kettéosztottságának megőrzése, mint a háború utáni status quo megváltozásának kiszámíthatatlan következményei. Ezt különféle csatornákon Moszkva értésére is adták, így a Szabad Európa Rádió által nagyhangon beígért amerikai segítségnyújtás soha nem valósult meg.

Mindezek fényében magyar szemszögből nézve politikai sikerként értelmezhető a szovjet kormány október 30-i nyilatkozata, amely elvben nem ellenezte a szovjet csapatok kivonását nem csupán Magyarországról, de a többi szatellitállamból sem. Kivételt jelentettek azonban az NDK-ban és a Lengyel Népköztársaság területén tartózkodó egységek, ezeknek az ügyét a Kreml szándéka szerint a Varsói Szerződés Tanácskozó Testülete elé lett volna szükséges utalni. Viszont Moszkva szerint ezek az enyhítések is csak abban az esetben voltak egyáltalán lehetségesek, amennyiben az általa meghatározott alapok, vagyis a szocialista-kommunista államberendezkedés, illetve a birodalom területi egysége továbbra is fennmaradnak.

Másnapra azonban ismét új szelek fújtak. Az október 31-i plénumon Hruscsov már arról beszélt Malin feljegyzései szerint, hogy egy esetleges kivonulás Magyarországról a Szovjetunió presztízsét ásná alá, ez pedig „felbátorítaná az imperialistákat", akik már Szuez kapcsán is akcióba lendültek. Ugyanígy fontos szempontnak számított, hogy a Kreml diplomáciai úton hajlandónak mutatkozott Egyiptom védelme esetében az engedményekre. Ezt az a tény is bizonyítja, hogy napokon belül megkezdődött a múlt év vége óta Kairóban tartózkodó szovjet tanácsadók visszahívása.

A magyarországi pozíciók megőrzését azonban a birodalmi érdekek és a vezetés egységének a megőrzése mellett a politikai túlélés is motiválhatta. Hruscsov nem kívánta megkockáztatni, hogy az egyre növekvő számú „keményvonalas" mellett kisebbségbe kerül az elnökségben, hiszen ez hosszú távon minden bizonnyal első titkári pozícióját is megingathatta volna. Ez végül valóban be is következett 1957 nyarán, de immár egészen más körülmények között.

A magyar szempontból drámai döntést viszont olyan szubjektív dolgok is befolyásolták, mint Andropov és Szerov beszámolói, akik folyamatosan „tömeges vérengzésekről" és „kivégzésekről" számoltak be jelentéseikben. Mindennek pedig határozott bizonyítékát adhatták a valóban véres Köztársaság téri események, valamint a MDP formális megszüntetése és a többpártrendszer visszaállításának budapesti bejelentése is.

Moszkva akaratából

A beavatkozás melletti döntés elfogadása után már csak annak a módozatát kellett az elnökségnek kialakítani. A katonai tervezéssel és végrehajtással, vagyis a *Forgószél* hadművelet kidolgozásával az elnökség a korábban – legalábbis a jegyzőkönyvek szerint – meglepően „liberális" álláspontot képviselő Georgij Konsztantyinovics Zsukov marsallt bízta meg.

Nehezebbnek bizonyult az akció politikai hátterét előkészíteni. A Prezídium továbbra is fenntartotta azt a nézőpontot, hogy olyan magyar kormányt kell létrehozni, amely *kéri* a szovjet csapatok beavatkozását az „ellenforradalmi" elemek leverésére. Az új kormány első embereként Münnich Ferencre gondoltak, aki november 2-án Moszkvába érkezett a szintén oldalt váltó Kádár János társaságában. Papíron viszont Nagy Imre személye sem lett még véglegesen ejtve az Elnökség részéről. Az elképzelés szerint amennyiben önként átadja a hatalmat az új kormánynak, az átmenet legitimizálására megmaradhatott volna miniszterelnök-helyettesi pozícióban.

Azonban közismert, hogy a későbbi tárgyalások során szerepcsere történt, és az ellenkormány élére végül Kádár került. Ebben az is közrejátszhatott, hogy az ekkor szintén a Kremlben tartózkodó Rákosi–Gerő–Hegedüs–Piros László négyes Münnich mellett állt ki. Őket viszont a Prezídium tagjai összességében már nem tekintették érdemi tényezőnek, sőt a válság előidézőiként javaslataikat kifejezett fenntartással kezelték. Kádár személyének előtérbe állításában ugyanakkor kiemelt szerepe lett a folyamatokba bevont jugoszláv vezetésnek is. Hruscsov és Malenkov november 2-ról 3-ra virradó éjszakán ugyanis Brioni (Brijuni) szigetén, Tito nyaralójában tárgyalt, megszerezvén a Jugoszlávia beleegyezését a katonai beavatkozáshoz. Mićunovićnak, Jugoszlávia moszkvai nagykövetének feljegyzéseiben fennmaradt, hogy Tito kifejezetten Kádár személyét javasolta szovjet tárgyalópartnereinek.

Hruscsov távollétében az Elnökség továbbra is ülésezett. A Moszkvába november 1-én visszatért Mikojan még egyszer megpróbálkozott egy afféle köztes megoldással, és pár nap haladékot biztosított volna az orosz bevonulás előtt, de ez a szempont már eleve kudarcra volt ítélve. Dmitrij Trofimovics Sepilov külügyminiszter felszólalásában kitért arra, hogy Magyarországon „ellenforradalmi puccs" zajlik, melynek célja az államrendszer megváltoztatása, ez pedig könnyen átterjedhet a többi szocialista országra is. Mindezt egyébiránt ekkorra már Hruscsov is így gondolta.

Így a végleges döntés megszületése után nemcsak Tito, hanem a Varsói Szerződés országainak a beleegyezését is igényelte az akcióhoz. Kellemetlenség itt ismét csak a lengyelek felől érte, amikor a Gomulka vezette delegáció bejelentette a november 1-i breszti pártközi találkozón, hogy az események kapcsán „aggodalmait" fejezi ki és „különvéleményének" ad hangot. A többi állam azonban a vártnál is gyorsabban beleegyezett az intervencióba, mert elfogadhatatlannak tartottak bármilyen „polgári restaurációt" a térségben.

Kádár november 2-án vett részt először a Prezídium ülésén Moszkvában. Itt részletes előadást tartott a budapesti történésekről, illetve megpróbálta differenciáltabban elmagyarázni a budapesti kormány lépéseit, főleg a semlegesség kimondását és a Varsói Szerződésből való kilépés szándékát. Ugyanakkor már hivatkozott az „ellenforradalmi" veszélyre is. Kádár véglegesen csak másnap, november 3-án azonosult az Elnökség döntésével, miután személyesen tárgyalt a Brioniról visszatérő Hruscsovval is. Az ezen a napon keletkező feljegyzések szerint ekkor már Nagy Imre személye is ellenséges elemként volt nyilvántartva, akinek már csak annyi szerepet szántak, hogy hivatalosan is mondjon le a Moszkva akaratából kinevezett magyar kormány javára. Az estére az elnökség határozatával megalakuló Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány Magyarországra való indulását a másnap hajnalban induló katonai beavatkozással egyszerre időzítették. Hogy az új kormány legitimitása mennyire törékeny volt, bizonyította, hogy az elnökség részéről – Kádárt mintegy felügyelve – Malenkov, Mikojan és Leonyid Iljics Brezsnyev is Magyarországra utazott.

Végjáték

A Kremlben zajló viták a végső döntés meghozatala és az akció elindítása után sem kerültek nyugvópontra. A „keményvonalasok" tábora továbbra is sérelmesnek tekintette, hogy Kádár részben abból kívánt legitimációt meríteni a maga számára, hogy a népfelkelés kirobbanásáért az előző Rákosi–Gerő féle vezetést tartotta felelősnek, pedig az elnökség sztálinista tagjai régebben szoros szövetségeseik voltak. Hruscsov és a „liberálisok" vitába szálltak ezzel, hiszen a lengyel és a magyar politikai válságok ellenére a desztalinizáció és a XX. kongresszus határozatai továbbra is politikai sarokkőnek számítottak a térségben. Ezért Hruscsov azzal vádolta Molotovot és Kaganovicsot, hogy vissza akarják hozni Hegedüst és Rákosit, akik nagyon komoly károkat okoztak és ezért felelősséggel tartoznak. A vitát az döntötte el, hogy az elnökség addig alapvetően passzív tagjai (Mihail Georgijevics Perhuvin, Jekatyerina Alekszejevna Furceva, Nyikolaj Mihajlovics Svernyik, Averkij Boriszovics Arisztov) a vitában az első titkár mellé álltak. Hruscsov tehát november első napjaira ismét kezében tartotta a Prezídiumot, a fegyveres beavatkozással pedig „a magyar krízist" alapvetően megoldottnak látta.

Pedig Kádár helyzete egyáltalán nem volt könnyű. A nép körében az október utolsó napjaira kétségkívül létező népszerűsége november 4-e után pillanatok alatt köddé vált. A fegyveres harcok kiújulásával és a felkelés katonai leverésével, a Munkástanácsok későbbi erőszakos letörésével, illetve sortüzekkel a magyar nép az új kormányt joggal tarthatta a szovjetek kiszolgálójának, így Kádárt „muszkavezetőnek".

A Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány hatalmát kizárólag a szovjet hadsereg biztosította, annak tagjai politikailag pedig teljesen karanténba kerültek az elnökség helyszínen tartózkodó tagjai mellett. Ráadásul őket is elhomályosította az egyik legerősebb „keményvonalas", mégpedig Szerov állambiztonsági altábornagy, aki amellett, hogy személyesen eszközölte a magyar rendőri és katonai vezetők – többek között Kopácsi Sándor budapesti rendőrfőkapitány és Maléter Pál honvédelmi miniszter – őrizetbe vételét, önkényesen magyar állampolgárok százait deportáltatta szovjet területre, elsősorban Kárpátaljára és Sztrijbe. Kádárnak és Münnich Ferencnek az elnökség tagjainál kellett szóvátenni ezeket a túlkapásokat. Fellépésük – sok más üggyel ellentétben – végül célt ért, így 1957 január elejére az utolsó deportáltak is hazatérhettek.

A szovjet vezetés részről ezek a magyar szempontból igencsak keserű események már csupán jelentéktelen epizódnak számítottak. Az elnökség véleménye szerint a helyszínre delegált küldöttek vezetésével a konszolidáció megindult, a jugoszláv követségre menekült Nagy Imre és munkatársai „távoztak az országból", így a politikai kibontakozást nem akadályozták, ezért többé nem volt szükség sem Tito, sem a rendcsinálást buzgón támogató és ahhoz segítséget is felajánló Gheorghe Gheorghiu-Dejnek, a Román Munkáspárt első titkárának közvetítésére sem.

Összességében Hruscsov továbbra sem érezte úgy, hogy a politikája sztálinista irányba fordult volna, csupán azért, mert elgondolása szerint érvényesítette a Kreml narratíváját és a birodalmi érdekeket. Mégis, a mai, de talán az akkori magyar fülnek is vérforralóan hatott, amikor Hruscsov az 1958. április 2–10. közötti magyarországi látogatásán Tatabányán arról beszélt tömegek előtt, hogy míg 1849-ben a cári Oroszország a magyar elnyomásra és a reakciós Habsburgok megsegítésére küldött csapatokat, addig 1956-ban a Szovjetunió a „testvéri segítségnyújtás" jegyében érkezett a munkáshatalom megvédésére…

Irodalom

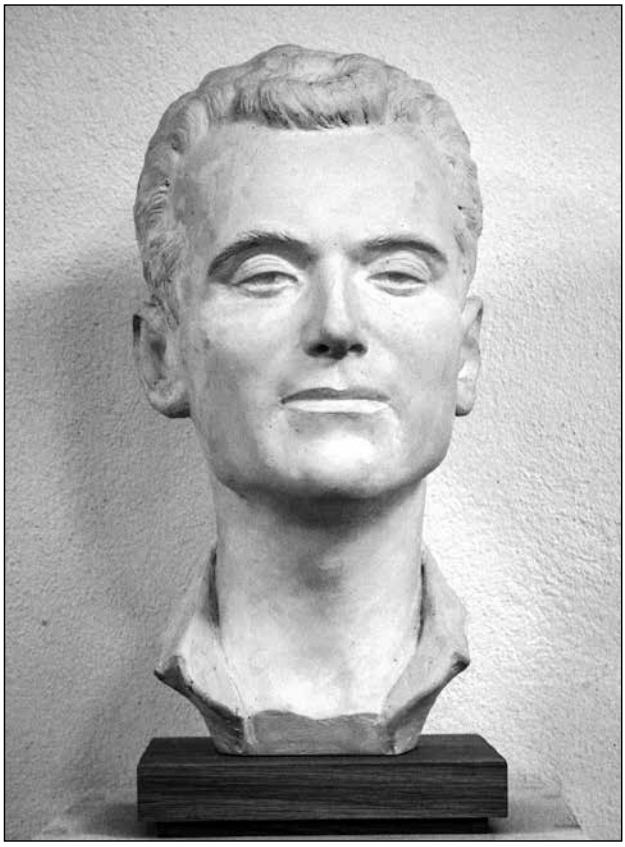
A Jelcin-dosszié (1993), *Szovjet dokumentumok 1956-ról*, szerk. Gál Éva – Hegedűs B. András – István György – Rainer M. János, Budapest

Döntés a Kremlben (1996), *A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról*, szerk. Rainer M. János – Vjacseszlav Szereda, Budapest

Földes György (2000), *Kádár és Hruscsov – Barátság felsőfokon*, *Rubicon,* 7–8. szám, 42–49.

Hiányzó lapok 1956 történetéből (1993), *Dokumentumok a volt SZKP KB Levéltárából*, szerk. Vjacseszlav Szereda – Alekszandr Sztikalin, Budapest

Huszár Tibor (2006), *Kádár – A hatalom* évei *1956–1989*, Budapest
Kenéz Péter (2008), *A Szovjetunió története*, Budapest
Kovács István (2012), *Csoda a Visztulánál és a Balti-tengernél – a XX. századi lengyel történelem sorsfordulói*, Budapest
Veljko Mićunović (1990), *Tito követe voltam – Moszkva 1956–1958*, Budapest
Ivan Szerov (2023), *A bőrönd titkai – A KGB első elnökének titkos naplói és feljegyzései*, Budapest
Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról 1953–1956 (2002), *Kiszeljov és Andropov titkos jelentései*, szerk. Baráth Magdolna, Budapest

Oláh Katalin: ***Angyal István***

BERTALAN PÉTER: 1956-OS SOMOGYORSZÁGI AGRÁRVITA AZ MSZMP ÉS AZ ÁLLAMBIZTONSÁG CÉLKERESZTJÉBEN

Bevezetés

Tanulmányom célja annak a folyamatnak a bemutatása, miként értelmezte az 1956-os somogyi agrárfolyamatokat a pártvezetés és a politikai rendőrség. Az elemzéshez állambiztonsági és pártiratokat, valamint a kapcsolódó szakirodalmat használtam fel. A források értelmezése során nem csak azt vizsgálom, milyen eseményeket rögzítettek e dokumentumok, hanem azt is, milyen fogalmi és oksági összefüggések segítségével tették politikailag értelmezhetővé azokat. A párt- és állambiztonsági iratok tartalmának analizálása forráskritikát igényel: nem semleges leírásai a falusi társadalomnak, hanem a hatalom önigazolását, ellenségképzését és cselekvési prioritásait is tükröző szövegek. A kollektivizálás újabb kutatási irányai is arra fókuszálnak, hogy a folyamatot az intézményi döntések mellett a kényszer, a mindennapi tapasztalatok és a paraszti cselekvési stratégiák felől szükséges megközelíteni. (Csikós–Horváth–Ö. Kovács, 2023.)

Somogy megye agrártérségként már 1956 októberében bekerült az országos események forgatagába. 1956. október 19-én Kaposváron rendezték meg Márkus István *Somogyi* összegzés című, a magyar agrárium helyzetéről szóló tudományos munkájának vitáját. A tanulmány a *Csillag* folyóirat szeptemberi számában jelent meg. (Varga, 2021, 99–103.; Szántó, 1995, 353–437.) Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL) őrzött, a forradalom után keletkezett állambiztonsági jelentés az 1956-os események egyik közvetlen előzményeként jelöli meg ezt a vitát, résztvevőit pedig bűnösnek bélyegzi.

A dokumentum a kommunista rendszer elleni nyílt lázadásnak minősítette a rendezvényt: „Az ellenforradalom eszmei előkészítésének gócpontja szintén Kaposvár volt. A megye termelési jellegének megfelelően frontális támadás a rendszer ellen Somogy megyében a mezőgazdasági oldalról történt. 1956 nyarán négy író Márkus István, Szabó István, Lázár István és Sánta Ferenc a megyei pártbizottság hozzájárulásával Somogy megye területén és pedig Márkus Som községben Szabó István Vése községben, Lázár István Hedrehely községben, Sánta Ferenc pedig a Kaposvölgye környékén gyűjtöttek adatokat, amelyekkel bizonyították, hogy Somogy megyében sem megvalósítható a mezőgazdaság szocialista átszervezése. 1956 szeptemberében megjelent a Márkus István által megírt »Somogyi összegzés«. 1956 szeptemberében a »Csillag« című folyóiratot amelyikben a cikk megjelent, már mindenki tárgyalta, amelynek eredményeképpen 1956. október 19-én a Somogy megyei TTIT Somogy megyei értelmiségi fiatalok úgynevezett »Zrínyi Köre« és a Megyei Pártbizottság vitát nyitott a cikk alapján, amelyen megjelent Dobi István az Elnöki Tanács elnöke, Tildy Zoltán és az író brigád tagjai. A Somogy összegzés-vitája már nyílt ellenforradalmi hangokat hozott a felszínre. Ott már egyes, későbbi aktív ellenforradalmár újságírók, értelmiségiek nyílt pártellenes hangokat ütöttek meg, és hirdették a munkásosztály vezetésére való képtelenségét, követelték, hogy az ország vezetését adják át az értelmiségnek és a parasztságnak.” (ÁBTL, 3.1.9. V-150374, *Somogy megyei*

monográfia I, készítette: a B. M. Somogy megyei Rendőrfőkapitányság Politikai Nyomozó Osztálya.)

Az idézett állambiztonsági értékelés forráskritikai szempontból mindenekelőtt retrospektív konstrukcióként értelmezendő. A politikai rendőrség a forradalom bekövetkezése után tekintett vissza az október 19-i vitára, ezért az eseményt már a későbbi fejlemények ismeretében illesztette egy oksági láncba. A „gócpont", a „frontális támadás" és az „ellenforradalmár" kifejezések nem pusztán politikai minősítések: az agrárpolitikai és társadalmi kritikát biztonsági fenyegetéssé alakító hatalmi frazeológia elemei. Ebben az értelmezési tartományban a mezőgazdaság szocialista átszervezésének bírálata nem szakpolitikai vitaként, hanem a rendszer elleni politikai támadás bizonyítékaként jelenik meg. A jelentés így nemcsak az eseményekről közöl információt, hanem arról is, miként kívánta a forradalom utáni állambiztonsági apparátus utólag egységes ellenségnarratívába rendezni az 1956 előtti kritikai megszólalásokat.

Az MSZMP véleménye

1957-ben hasonló hangnemben értékelte az eseményt az MSZMP Somogy Megyei Bizottsága. A Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Vármegyei Levéltárában (MNL SVL) található, *Somogy megye mezőgazdaságának helyzete, fejlődésének iránya, különös tekintettel a termelőszövetkezeti mozgalomra* címmel készített jelentés részletesen elemzi a forradalom utáni helyzetet. (MNL SVL, Magyar Szocialista Munkáspárt Somogy Megyei Bizottsága, B állag: Pártbizottsági ülések iratai, 1. ő. e.: Pártbizottsági ülések jegyzőkönyvei, előterjesztésekkel, *Somogy megye mezőgazdaságának helyzete, fejlődésének iránya, különös tekintettel a termelőszövetkezeti mozgalomra*, 1957. szeptember 19.) A dokumentum megállapítja, hogy az októberi ellenforradalmi események következtében a mezőgazdaság szocialista szektorát jelentős veszteség érte, különösen a mezőgazdasági termelőszövetkezeteket. Az ellenforradalmat követően mintegy fél évig a termelőszövetkezetek pozíciói teljesen háttérbe szorultak. Csak a párt- és államigazgatási szervek határozott közbelépésének és intézkedéseinek nyomán sikerült a termelőszövetkezetek helyzetét stabilizálni. Rögzíti, hogy a kisparaszti gazdaságok pozíciói megerősödtek Somogy megyében. Nemcsak Somogy megyei, hanem országos problémaként is jelentkezett a mezőgazdaságban a birtokelaprózódás.

A jelentés készítője hangsúlyozza, hogy ebből a jelenségből arra a következtetésre lehet jutni, Somogy megyében a szegényparaszti réteg van döntő többségben. Kifejti, hogy elsősorban ez az a réteg, amelyre a pártnak és a kormánynak helyben támaszkodnia kell, a párt falusi politikájára és a mezőgazdaság jövőjére tekintettel. A szegényparasztság számára mind gazdaságilag, mind politikailag a lehető legnagyobb segítséget kell nyújtani. Ennek a rétegnek a szerepét különösen növelni kell falun, a falu vezetésében és a mozgalmi munkában is. Megállapította, hogy a kö-

zépparasztság ugyancsak számottevő réteg, megnyeréséről nem lehet lemondani egy percre sem, mivel helye és szerepe falun nagyon jelentős, különösen az árutermelést illetően. Ez a kategória már képes arra, hogy beruházásokat eszközöljön saját gazdaságának fejlesztése érdekében, és ezáltal is növelje árutermelését, valamint a mezőgazdasági termékek hozamát. A dokumentum megfogalmazza, hogy a kulákság kategóriája – ha a számokat nézik – nem számottevő, de a múltból megmaradt gazdasági és politikai befolyása még jelentős. Ezért a szegény- és középparasztság fokozottabb segítése és támogatása mellett a kulákság befolyásának visszaszorítását kell alapvető célként szem előtt tartani. Mivel a kisparaszti gazdaságokra jellemző, hogy főleg önellátásra rendezkednek be, érthetően náluk kisebb az árutermelés is.

A jelentésben alkalmazott társadalmi csoportok egyúttal politikai kategóriák is. A „szegényparasztság", a „középparasztság" és a „kulákság" elkülönítése nem kizárólag a falusi társadalom gazdasági tagolódását írja le, hanem kijelöli a hatalom számára a támogatandó, megnyerendő, illetve visszaszorítandó rétegeket. A forrás szókészletében ezért a társadalmi helyzet és a politikai megbízhatóság fogalomrendszere szorosan összekapcsolódik. Ez arra utal, hogy az 1956 utáni agrárpolitika lokális újraszervezése nem pusztán termelési és szervezeti problémaként jelent meg, hanem továbbra is a vidéki társadalom politikai, valamint tudati átalakításának programjába illeszkedett.

Mindezekből Somogy megyében is azt a végkövetkeztetést kell levonni, hogy történelmi szükségszerűség a mezőgazdaság szocialista átszervezése, mert ez az egyéni parasztgazdaságok érdeke csakúgy, mint az egész népgazdaságé. Somogyban is a történelem veti fel a parasztok előtt az útválasztás kérdését. Ezt kell szem előtt tartaniuk a párt- és államigazgatási vezetőknek, valamint az ott dolgozóknak is. Az útkeresés során a parasztság jól felfogott érdeke szerint más utat nem választhat, csakis a szövetkezeti, nagyüzemi gazdálkodást.

A jelentés a megye mezőgazdasági helyzetét összegezve megállapítja, hogy a mezőgazdasági szektorban döntő változások érvényesültek. A földreformmal megszüntették a kapitalista nagybirtokokat. A föld azé lett, aki azt valóban megműveli. Kialakultak a szocialista mezőgazdasági nagyüzemek, az állami gazdaságok, célkísérleti- és tangazdaságok. Kezdetét vette a parasztok önkéntes társulásán alapuló szövetkezeti gazdaságok folyamatos kialakulása is. A termelőszövetkezetek jelentős része kezdett példamutató nagyüzemi gazdálkodást folytatni, s a dolgozó parasztok elé lehetett állítani a nagyüzemi gazdálkodás mintaképeként. Az állami gazdaságok is kezdték beváltani a hozzájuk fűzött reményeket. Mindezekből megállapítható, hogy a megye mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalma az ellenforradalom után új erőre kapott, és minden biztosíték megvan arra, hogy a meglévő szövetkezetek gazdálkodásuk rendbehozásával példamutató, élenjáró gazdaságokká váljanak, és betöltsék szerepüket a mezőgazdasági termelés fejlesztésében. A jelentés a termelőszövetkezeti mozgalom terén kettős feladatot határoz meg. Egyrészt a meglévő s viszonylag jól gazdálkodó szövetkezetek még gazdaságosabb, eredményesebb működését kell biztosítani, másrészt a gyenge szövetkezetek gazdasági, politikai, szer-

vezeti megszilárdítását, eredményes gazdálkodásuk feltételeinek megteremtését kell megoldani.

A „történelmi szükségszerűség" formulája különösen jól mutatja a jelentés legitimációs érvrendszerét. A szöveg a szövetkezeti nagyüzemet nem egy lehetséges agrárpolitikai alternatívaként, hanem az egyetlen racionális és történelmileg lehetséges útként jeleníti meg. E logika következtében a kollektivizálással szembeni ellenállás eleve irracionálisnak, politikailag gyanúsnak vagy ellenségesnek minősülhetett. Az „önkéntes társulás" hangsúlyozása ugyanakkor feszültségben áll a korszak gyakorlatával és magának a jelentésnek azokkal a későbbi megállapításaival, amelyek az önkéntesség elvének megsértésére utalnak. A dokumentum ezért egyszerre tölt be helyzetértékelő és önigazoló funkciót.

A jelentés leszögezi, hogy az ellenforradalom következtében 1956 októberében, novemberében és decemberében a termelőszövetkezeteknek mintegy kilencven százaléka feloszlott. 30 termelőszövetkezet maradt meg, de közülük is csak 13 volt olyan, amelyből egyáltalán nem vagy csak kisebb mértékben léptek ki. A termelőszövetkezetek és termelőszövetkezeti csoportok feloszlásának fő okaként elsősorban a pártszervezetek szétesését jelöli meg. Így a jelentés készítője szerint nem volt, aki a termelőszövetkezeteknek védelmet nyújtott volna. Ennek következtében sem a megyei, sem a járási, sem a községi tanácsi szervektől nem kapták meg azt a segítséget, amely éppen ebben a nehéz időszakban szükséges lett volna.

Éles vádként fogalmazódik meg az írásban, hogy a párt- és a szövetkezeti mozgalom, illetve a szocialista építés ellenségei azt sulykolták, néhány rossz szövetkezet példáján keresztül azt akarták bebizonyítani a *Somogyi összegzés* vitáján, hogy a szövetkezetek életképtelenek és erőszakkal lettek megszervezve. A jelentés megemlíti, hogy sajnos még a Somogy megyei Statisztikai Hivatal is az erőszakos szervezést tartotta a termelőszövetkezetek feloszlása fő okának. A jelentés szerint ez az állítás azonban valótlan, hamis és tarthatatlan. A kimutatás konkrét érvként a barcsi járásban Somogyaracson, a tabi járásban Som községben, a nagyatádi járásban Kisbajomban, a fonyódi járásban Viszen és még több községben létrejött szövetkezeteket állítja szembe, amelyek az önkéntesség szigorú betartásával jöttek létre.

A dolgozó parasztság többsége elsősorban a politikai felvilágosító munka hatására szövetkezett, majd ennek a folyamatnak az eredményei láttán lépett be a tsz-ekbe. Véleményük szerint a termelőszövetkezetek felbomlásának első és fő oka az az októberi ellenforradalmi tevékenység, ami Márkus Istvánhoz köthető. Márkus István *Somogyi összegzés* című írásának ugyanis előbb szeptember 25-én Budapesten, a Kossuth Klubban, majd október 19-én Kaposvárott, a Vörös Csillag moziban megtartott vitája volt az eszmei előkészítője a termelőszövetkezetek szétbomlásának.

Ezzel az érveléssel a jelentés azokat a tényeket állította szembe, amelyeket az országos hírű barcsi Vörös Csillag, a Ráksi Új-Élet vagy a marcali járásban jól működő sávolyi Szabadság tsz eredményei tanúsítottak és amelynek tagjai elégedettek, jómódúak voltak. Megoldásként azt jelölték meg, hogy a párt- és tanácsi funkcionáriusok egy része, átérezve a szövetkezetből nagy számban kilépett, főleg szegénypa-

raszti tagok helyzetét, a Somogy Megyei Pártbizottság Intézőbizottságának kezdeményezésére hozzáfogott ahhoz a munkához, hogy a szövetkezeti mozgalomban egy lépéssel előbbre jussanak.

A jelentés oksági érvelésének egyik legfontosabb belső feszültsége éppen itt ragadható meg. Miközben a dokumentum maga is elismeri, hogy egyes termelőszövetkezetek nem az önkéntesség szigorú betartásával jöttek létre, a tsz-ek tömeges felbomlásának magyarázatában elutasítja az erőszakos szervezés meghatározó szerepét. A *Somogyi összegzés* vitájának és az „ellenforradalmi tevékenységnek" tulajdonított elsődleges oksági szerep így a politikai felelősség áthelyezését is szolgálja: a kollektivizálás korábbi működési zavarai és kényszerítő gyakorlatai helyett külső vagy ellenséges politikai hatás vált a válság fő magyarázatává. Különösen beszédes, hogy a jelentés a Statisztikai Hivatal erőszakos szervezésre vonatkozó értékelését nem empirikus ellenérvekkel bontotta le, hanem „valótlan", „hamis" és „tarthatatlan" állításként minősítette. Ez a szóhasználat a vita szakmai jellegét politikai lojalitási kérdéssé alakítja.

A jelentés önkritikusan megállapítja, hogy a megyei pártbizottság és a tanács dolgozói az októberi ellenforradalom után közvetlenül nem adták meg a járási, községi szerveknek azt a segítséget, amely a tsz-ek megmaradásához, megszilárdításához szükséges lett volna. A 108 termelőszövetkezetből és termelőszövetkezeti csoportból mindössze 28-ban működött pártszervezet. Ezek is kis létszámúak voltak. Működött ugyan a megyében több mint 100 szakcsoport, azonban ezeknek semmiféle, a közösség felé irányuló céltevékenysége nem volt érzékelhető. (MNL SVL, Magyar Szocialista Munkáspárt Somogy Megyei Bizottsága, B. állag, 1. ő. e., 1957. szeptember 19.)

Az önkritika határai ugyanakkor jól körvonalazhatóak. A pártapparátus a saját mulasztását elsősorban szervezeti és irányítási problémaként – elégtelen segítségként, gyenge pártszervezeti jelenlétként – ismerte el, miközben a kollektivizálási politika alapvető célját és legitimációját nem tette kérdésessé. A felelősség tehát részben internalizálódott, de csak az eszközök és a végrehajtás szintjén; a stratégiai cél helyessége változatlan maradt. Ez a dichotómia lehetővé tette a rendszer számára, hogy az 1956-os összeomlásból tanuljon anélkül, hogy a szövetkezetesítés politikai programját feladná.

A politikai rendőrség értékelése

A forradalom és szabadságharc után Somogy megyében is a szétesett termelőszövetkezetek működésének újraindítása, majd a vagyonukat a közösből kimentő parasztság újbóli szövetkezetbe kényszerítése gyakran erőszakos és manipulatív eszközökkel valósult meg. Ezt a hatalmi szándékot tükrözi a Belügyminisztérium Somogy Megyei Rendőrfőkapitányság Politikai Nyomozó Osztálya által 1958. október 3-án készített, Szirmai Jenőnek, az MSZMP Somogy Megyei Bizottsága első titkárá-

nak szánt jelentés, amely a Somogy megyei termelőszövetkezetek forradalom utáni politikai helyzetét méri fel, számba véve az állambiztonság által ellenségesnek ítélt személyeket is.

A jelentés hangvétele ellenséges, az 1956 előtti sztálinista frazeológiát tükrözi: „Megyénk területén, amely erősen mezőgazdasági jellegű jelenleg – a 253 Tanáccsal rendelkező községből – 45 községben került előtérbe a tsz. mozgalom fejlesztése. Jelenlegi állapotoknak megfelelően a fenti 45 községből 37 községben van tsz. Ezek közül Nágocson, Kutason és Pusztakovácsiban jelenleg 3 tsz., míg Barcson, Patosfán, Csurgón, Somogycsicsón 2. tsz. működik. Vannak országos hírű tsz.-eink, mint pl. a barcsi Vörös Csillag, a Toponár–Répáspusztai »Ötévesterv«, a Ráksi »Újélet« tsz.-ek. A fentebb említett 45 községben a tsz. mozgalom erőteljes beindulását, illetve fejlődését több körülmény gátolja. Így a parasztok tudatában élő »magántulajdon szentsége« az ellenforradalom előtt gyengén működő, akkor feloszlott tsz.-ek roszsz példája, és nem egy esetben olyan objektív nehézség is, mint a közös állatállomány elhelyezésére szükséges épületek hiánya, s végül, de nem utolsó sorban az ott élő különböző rendű és rangú falusi osztályellenség tagjai." (MNL SVL, XXXV. 54. Szirmai Jenő gyűjtemény. BM Somogy megyei Rendőrfőkapitányság tsz-fejlesztéssel kapcsolatos jelentése, 1958. október 3.)

A jelentésben az agrárpolitikai probléma átértelmezése még közvetlenebbül figyelhető meg. A »magántulajdon szentsége« érzelmi beállítottságként, a rosszul működő tsz-ek emléke gazdasági tényezőként, az épülethiány infrastrukturális akadályként, a „falusi osztályellenség" pedig politikai fenyegetésként szerepel ugyanabban az oksági felsorolásban. A különböző természetű problémák ilyen összekapcsolása elmossa a gazdasági, társadalmi és politikai kategóriák közötti határt. Az állambiztonsági szemlélet számára ez azért kifizetődő, mert a kollektivizálással szembeni vonakodást vagy ellenállást részben ellenőrizhető és üldözhető politikai magatartássá transzformálja.

Az 1956 utáni agrárpolitikát 1960-ig Dögei Imre és köre tematizálta. Dögei és miniszterhelyettesei az ortodox, markánsan középparasztellenes, az erőszakos tsz-esítés folytatását szorgalmazó agrárpolitikát képviselték. Dögei 1956 emlékét is felhasználta aktuálpolitikai céljainak igazolására. A Bak István által szerkesztett *A magyar mezőgazdaság az ellenforradalom után* című kötet (Bak, 1958, 4.) előszavában így foglalta össze a miniszter agrárpolitikai nézeteit: „Elpusztult mintegy 1,5 milliárd forint értékű árukészlet. Az épületekben esett kár is több mint 1 milliárd forint volt. A termelési kiesésből származó kár mintegy 12 milliárd forintra tehető. Súlyos veszteségeket szenvedett a mezőgazdaság is. Ezek a károk azonban korántsem voltak olyan nagyok, mint a népgazdaság egyéb területén lévők. Ennek alapvető oka az volt, hogy a dolgozó parasztok döntő többsége az ellenforradalmat nem támogatta. A dolgozó parasztok nagyon hamar megértették: az ellenforradalom igazi célja a nagybirtok visszaállítása, hiszen az ország majd minden falujában megjelentek a volt földbirtokosok és bérenceik, a kulákok, a volt csendőrök, a népi demokrácia más esküdt ellenségei, hogy előkészítsék a felszabadulás előtti földbirtokviszonyok

visszaállítását. Nem riadtak vissza gyilkosságoktól sem. Bár az ellenforradalmárok rendelkezésére nem sok idő állott, de ez alatt már a legszilárdabb tsz-ek egységét is megbontották. Vezetőiket meghurcolták, üldözték, közülük számosat meggyilkoltak. Több ezer falusi ember szerepelt az ellenforradalmárok összeállította halállistákon." (Bak, 1958, 4.)

A somogyi állambiztonsági jelentés és Dögei Imre retorikája között szoros fogalmi és oksági rokonság figyelhető meg. Mindkét értelmezés az „ellenforradalom" kategóriáján keresztül magyarázza a szövetkezeti rendszer válságát, és az agrárpolitikai elégedetlenséget a politikai ellenség tevékenységének részeként jeleníti meg. Ez a párhuzam arra utal, hogy a megyei állambiztonsági diskurzus nem elszigetelt helyi sajátosság, hanem illeszkedik a korai Kádár-korszak országos legitimációs narratívájához. A somogyi iratokban megjelenő szervezeti önkritika és a helyi gazdasági nehézségek elismerése azt is mutatja, hogy az 1956 utáni hatalomnak a korábbi gyakorlat egyszerű visszaállítása helyett a végrehajtás módszereit is újra kellett gondolnia.

Fehér Lajos személye az 1956 előtti somogyi politikai trendek állambiztonsági hálózati rekonstrukciójában is megjelent. Baji László százados 1957. április 19-i állambiztonsági jelentése dr. Marti János informátor jelentésére hivatkozva rögzítette: „az októberi eseményeket megelőzően Fehér Lajos és felesége nyílt pártellenes és kormányellenes agitációt fejtett ki. Fehér Lajos, tudomása szerint több alkalommal Keszthelyen a mezőgazdasági iskolán megbeszéléseket tartott, különösen Rajk temetése utáni időszakban ismétlődött ez meg. A beszédek tartalma állítólag Nagy Imre politikája mellett hangzott el." A jelentés Koncz István információit is feljegyezte, aki szerint Fehér „nyíltan tett olyan kijelentéseket, amely a fennálló kormány és pártvezetés destrukálására irányult", továbbá Budapestről istöbben felkeresték. A jelentés állambiztonsági értékelő része ugyanakkor forráskritikai szempontból lényeges: Baji százados szerint az összegyűjtött közlésekben „igen sok feltételezés és következtetés" volt. (ÁBTL, 3.1.9. V-150000/16, /16–/18.)

Az állambiztonsági dokumentumok ezért nem bizonyítékai a konkrét Fehér-féle szervezkedésnek, hanem annak fontos forrásai, hogy Nagy Imre egykori támogatóját és a Somogyhoz kötődő agrárpolitikus személyét 1957 tavaszán a politikai rendőrség a forradalom előtti ellenzéki kapcsolatrendszer lehetséges szereplőjeként vizsgálta. Fehér Lajos politikai helyzetét és sorsát az állambiztonság személye iránti határozott érdeklődését Rainer M. János Nagy Imre-életrajza, illetve Papp István Fehér-életrajza is pontosan tárgyalja. (Rainer M., 1999, 393–394.; Papp, 2017, 216–217.)

Ez a szál a somogyi agrárvita történetéhez azért kapcsolódik szorosan, mert megmutatja: az 1956 utáni hatalmi újrarendeződésben az agrárpolitikai reformgondolatok, a Nagy Imre-körhöz fűződő kapcsolatok és az állambiztonsági gyanú egymást átfedő politikai kategóriákká válhattak.

Összegzés

Fehér Lajos és társai részben Nagy Imre agrárpolitikáját követve az ortodox, Dögei Imre nevével fémjelzett agrárpolitika ellensúlyozására törekedtek. (Papp, 2017, 254–271.) Az 1956 utáni agrárpolitikai korrekció azonban nem jelentette a kollektivizálás stratégiai céljának feladását. A somogyi források inkább azt mutatják, hogy a párt- és állambiztonsági apparátus egyszerre igyekezett levonni a szervezeti összeomlás tapasztalatait és fenntartani a szocialista mezőgazdasági átalakítás politikai legitimitását.

Az általunk vizsgált iratok legfontosabb közös sajátossága, hogy nem egyszerűen leírják az 1956-os agrárválságot, hanem sajátos oksági magyarázatot konstruálnak hozzá. A termelőszövetkezetek tömeges felbomlását, a paraszti kilépéseket és a kollektivizálással szembeni ellenállást a dokumentumok elsősorban az „ellenforradalom", az „osztályellenség", a pártszervezetek szétesése és a *Somogyi összegzés* körül kibontakozó kritikai nyilvánosság következményeként értelmezik. Ezzel háttérbe szorult annak vizsgálata, hogy maguk a korábbi kollektivizálási módszerek, a gazdasági működési zavarok és a paraszti tulajdonosi autonómia felszámolása milyen szerepet játszottak a tsz-rendszer 1956-os válságában.

Különösen fontos ebből a szempontból a pártjelentések belső ellentmondása. Miközben a dokumentumok egyes helyeken elismerik az önkéntesség elvének megsértését, a gyenge pártszervezeti hátteret, a gazdasági és infrastrukturális nehézségeket, ezekből nem következik a kollektivizálási stratégia tételes felülvizsgálata. A rendszer önkritikája a végrehajtás hibáira korlátozódott. A politikai felelősség jelentős része ezzel párhuzamosan külső vagy ellenséges szereplőkre helyeződött át. Az 1956-os tapasztalat így egyszerre vált tanulási folyamattá és legitimációs erőforrássá: a hatalom a módszereken módosíthatott, miközben a politikai végcélt történelmi szükségszerűségként őrizte meg.

Az állambiztonsági dokumentumok elemzése azt is megmutatja, hogy az agrárkonfliktusok biztonságos mederbe terelése a korai Kádár-rendszer konszolidációjának egyik eszköze volt. A tulajdonhoz való ragaszkodás, a tsz-ekkel kapcsolatos negatív tapasztalatok és a politikai ellenállás egymás mellé rendezésével a hatalom a falusi társadalom autonóm magatartásformáit részben politikai veszélyforrásként jelenítette meg.

1956 emléke ebben az értelemben nem csupán múltértelmezési kérdés volt: közvetlenül hozzájárult a kollektivizálás újraindításának, az ellenőrzés fenntartásának és a rendszer politikai önigazolásának diskurzív megalapozásához. A somogyi eset ezért túlmutat a helytörténeti kereteken, és jól példázza, miként kapcsolódott össze a falusi társadalom átalakítása az 1956 utáni politikai konszolidációval.

Nyilatkozat a mesterséges intelligencia használatáról. A tanulmány elkészítése során a szerző mesterséges intelligenciával támogatott digitális eszközként az Open AI ChatGPT rendszerét, azon belül a GPT-5.5 és GPT-5.6 modelleket használta. A mesterséges in-

telligencia alkalmazása a kutatási és szerkesztési munkafolyamat részfeladataira terjedt ki. A forrásokból nyert adatokat az eredeti dokumentumok alapján ellenőrizte. A mesterséges intelligencia által készített összefoglalások kizárólag szerzői ellenőrzést követően kerültek felhasználásra. A történeti állítások és hivatkozások alapját minden esetben az eredeti levéltári, nyomtatott, kéziratos vagy más elsődleges, illetve szakirodalmi forrás képezi. A mesterségesintelligencia-rendszer a források technikai feldolgozását, strukturálását, valamint a tanulmány szerkesztését támogató eszközként vett részt a munkafolyamatban. A forráshivatkozások ezért az eredeti forrásokra vonatkoznak. A forráskritikai értékelést, a történeti összefüggések értelmezését, az adatok kiválasztását és ellenőrzését, az érvelés kialakítását, valamint a tanulmány végleges tartalmának meghatározását a szerző végezte. A szerző a tanulmányban közölt valamennyi történeti állítás, adat, idézet, következtetés és hivatkozás pontosságáért, hitelességéért és tudományos megalapozottságáért teljes felelősséget vállal.

Források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL), 3.1.9. V-150374, Somogy megyei monográfia I. Készítette: a B. M. Somogy megyei Rendőrfőkapitányság Politikai Nyomozó Osztálya.

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL), 3.1.9. V-150000/16, /16–/18. Jelentés, Budapest, 1957. április 19. Készítette: Baji László százados.

Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Vármegyei Levéltára (MNL SVL), Magyar Szocialista Munkáspárt Somogy Megyei Bizottsága, B. állag: Pártbizottsági ülések iratai, 1. ő. e. Pártbizottsági ülések jegyzőkönyvei, előterjesztésekkel. Somogy megye mezőgazdaságának helyzete, fejlődésének iránya, különös tekintettel a termelőszövetkezeti mozgalomra, 1957. szeptember 19.

Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Vármegyei Levéltára (MNL SVL), XXXV. 54. Szirmai Jenő gyűjtemény. BM Somogy megyei Rendőrfőkapitányság tsz-fejlesztéssel kapcsolatos jelentése, 1958. október 3.

Irodalom

Bak István (szerk.) (1958), *A magyar mezőgazdaság az ellenforradalom után*, Budapest

Papp István (2017), *Fehér Lajos. Egy népi kommunista politikus pályaképe*, Budapest–Pécs, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára–Kronosz

Rainer M. János (1999), *Nagy Imre 1953–1958. Politikai életrajz II.*, Budapest, 1956-os Intézet

Szántó László (1995), *A Somogyi összegzés kaposvári vitája*, *Agrártörténeti Szemle*, 37. évf., 1–4. sz., 353–437.

Varga Zsuzsanna (2021), *A magyar parasztság esete a szovjet kolhozzal. Átalakuló életvilágok falun az ötvenes-hatvanas években*, Budapest

Csikós Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Ö. Kovács József (szerk.) (2023), *A vidék szovjetizálása*, Budapest

RÁCZ JÁNOS: SZÍNÉSZVISZONTAGSÁGOK AZ 1956-OS FORRADALOM UTÁN

Bevezető gondolatok

A Kádár-korszak vitathatatlan színészóriási között tartjuk számon Latinovits Zoltánt és Bessenyei Ferencet. Karrierjük során más-más utakat jártak be, más-más döntéseket hoztak. Egyben azonban hasonlítottak: életüket végig nyomon kísérte a magyar állambiztonság.

Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában [ÁBTL] fennmaradt iratanyagokból rekonstruálom az útjaikat befolyásoló történéseket, miközben arra keresem a választ, mennyire befolyásolta az ügynökök által feltárt politikai nézetrendszerük mindazt, amit sikerült elérniük választott hivatásuk során.

Bessenyei Ferenc és az önkritika

Bessenyei Ferenc aktív résztvevője volt az 1956-os forradalom és szabadságharcnak: 1956. október 23-án nemcsak a *Szózat*ot szavalta el a Bem téren, de a Nemzeti Színház Forradalmi Bizottságának is a tagja volt. Sőt, a Rádióban beolvasta ennek a bizottságnak a kollektív nyilatkozatát is, amely sztrájkra hívta a színészeket, illetve azt is bejelentették, hogy addig nem fognak játszani, amíg a szovjet csapatok nem hagyják el Magyarország területét. Ez a követelés és az, hogy mindezt Bessenyei olvasta fel a Magyar Rádióban, komoly hatást gyakorolt más színházakban játszó kollégákra is. Erről elég hamar megbizonyosodhattak a politikai nyomozók is.

A kaposvári színművészt, Pusztai Pétert – zsarolással – „Schiller" fedőnéven szervezte be a Baranya Megyei Rendőrfőkapitányság Politikai Nyomozó Osztálya. Az 1956-os forradalommal kapcsolatos jelentésében Pusztai külön kiemelte, mit is okozott bennük Bessenyei sztrájkra buzdító beszéde: országos hatást váltott ki a színészek körében. A kommunista rendszer 1956 után Bessenyeinek éppen ezt a fajta tekintélyét, széles körű népszerűségét szerette volna alaposan ki- és felhasználni. Az '56-os forradalom alatti szerepléséért kapott büntetése, a teljes szilencium azt célozta, hogy megtörjék és a maguk oldalára állítsák.

Ez azt is jelentette, hogy az állambiztonság folyamatosan gyűjtötte róla az információkat. Tudni akarták, éppen mit gondol a rendszerről, ezért több ügynököt is alkalmaztak. Olyanokat is, akik színészek, újságírók vagy színikritikusok voltak, így a művészekkel könnyen tudtak kapcsolatokat kialakítani.

Fahidy József újságíró például „Meszlényi Károly" fedőnéven adott jelentést 1958 márciusában Bessenyei hangulatáról. A dokumentum szerint ekkor a színész már azt mondta az újságírónak, hogy tökéletesen lehiggadt, és bár sok mindenben nem ért egyet a „Kádár-rendszerrel", de itt született, így itt kell dolgoznia. Fahidy úgy vélte, Bessenyeinek az fájt a legjobban, hogy a könnyű műfaj előadói, a „Kabosok", a „Latabárok", a „Rátonyiak" kerestek legtöbbet, s erről a helyzetről még Major Tamással is beszélt, aki türelemre intette őt. Fahidy arról is tudósította az állambiztonságiakat, hogy a színész kifejezetten örült annak, hogy ha őt nem is hívták, mert

nem hívhatták meg, legalább a feleségét, Várady Hédit vitték rendszeresen haknizni, valamint hagyták rádiófelvételeket készíteni.

Egy másik beszervezett, „Cyranó", azaz Szakáts Miklós 1959. március 20-i jelentésében külön kitért Bessenyeire. Azt állította, hogy a színész „egy megírt önkritikát mutogatott a kollégáinak, melyről azt állította, szerinte, ha nem ír[ja] meg, akkor örökre eltiltják, sőt megy ő is Széll után." (Széll Jenő, a Magyar Népművészeti Intézet alapító igazgatója, akit 1959 februárjában tartóztattak le, és a Mérei-perben öt év börtönbüntetésre ítéltek forradalom alatti tevékenységéért, mert a Magyar Rádió kormánybiztosa volt.) „A forradalom süllyedő hajóját már mindenki elhagyta, nekem, kapitányként jogom van utolsóként menteni az irhámat" – tette hozzá állítólag Bessenyei.

Vajon pontosan miről is beszélt Szakáts? A jelentés megírása után két nappal a *Népszabadság*ban egy cikket közöltek *A legnagyobb konfliktus* címmel. A riportot György István készítette. Amennyiben elfogadjuk Szakáts jelentését hiteles információnak, akkor valójában egy előre megírt szöveget közöltek riportként, amelynek önkritikai részét maga Bessenyei alkothatta, úgy, ahogy Szakáts azt már jelentette.

Bessenyei ekkor Darvas József *Kormos ég* című darabjában alakított egy Joó András nevű párttitkárt a Nemzeti Színházban. A darab a forradalomról, vagy ahogy a Kádár-korszakban nevezték, az „ellenforradalomról" szólt. Így különösen pikánsnak, és végképp nem véletlennek tekinthető, hogy éppen Bessenyeire osztották a párttitkár szerepét. Nem szabad elfelejtenünk, hogy előtte a színművészt két év szilenciumra ítélték. Nem szerepelhetett filmekben, rádiójátékokban. Csak kisebb színpadi szerepek jutottak neki, messze tehetsége alatt foglalkoztatták – mindezt nyilván anyagilag is megérezte.

György István cikkében elmeséltek egy történetet, miszerint éppen a darab próbája után sikerült interjút készítenie Bessenyeivel. Az egész keretezés tehát hangsúlyosan egy szinte „véletlenszerű" beszélgetést vázolt fel az olvasónak. Kifejezetten vigyáztak tehát arra, hogy a nyilvánosság előtt úgy tűnjék, mintha a színész a darab kapcsán eszmélt volna rá a forradalom alatt elkövetett saját „hibáira".

A cikk szerint ugyanis a színész a próba után állítólag azt kérdezte az újságírótól, hogy milyen volt az új szerepében. Kérdésre kérdéssel válaszolt György István: „»Nem furcsa ebben a szerepben?« Persze, hogy megérti, mi van e kérdés mögött, ő kéri, beszéljünk erről.

– Értse meg, kell erről beszélni! – mondja a kis öltözőjében [Bessenyei], s csak úgy áradnak belőle a szavak – Az író, a költő, ha vétkezett, ha valami disznóságot csinált, pláne a népe ellen, megírhatja regényben vagy versben. Neki jó, megteheti. Én mit csináljak? Csak más szavait mondhatom. Nem kiálthatom világgá, hogy mi történt bennem, mi történt velem, akkor és azóta. Erre nincs lehetőségem. Most rám osztották ezt a szerepet a *Kormos ég*ben. Szép, jó szerep. De ha jól is csinálom, az még nem politikai állásfoglalás a részemről. Ezt is tudom. Legfeljebb egy lépés, mint a többi szerep, hogy helyrehozzak valamit. Hát akkor mit tegyek, mondja meg! Verjem a fejem a falba? Ha ez segítene – esküszöm, megtenném! Hogyan jutottam ak-

kor »odáig«? Könnyű volna most azt mondani, hogy a »rossz társaság« befolyására. De ez nem igaz. Hazugság! A magam feje után mentem. Nem rossz szándékkal, de nagyon rosszul. Ostobán. Nem a mentségemre, de megemlítem: bár lett volna valaki, aki a sok zűrzavar után, amikor az ellenforradalom idején elvesztettem a fejem, lefogja a kezem, befogja a szám. Talán sikerült volna neki… Én mindent megkaptam addig a népi demokráciától: kitüntetést, anyagiakat, de mindent odaadnék azért, ha akkor nem tetéztem volna még én is, amibe az ország került. A színész fontos politikai tényező, ha rossz politikus is. Persze, azt fel kellett volna ismernem, hová vezet az ellenforradalom. Mint ahogyan később felismertem: fekete vagy fehér, szocializmus vagy kizsákmányolás, lét vagy nem lét, erről volt szó. De olyan rettenetesen nehéz az embernek rögtön bevallania, hogy őrültséget csinált. Most mindenesetre könnyebb, mint egy vagy két évvel ezelőtt lett volna. […] Hiszen a kormányzatnak, a népi demokráciának most már igazán semmi szüksége az én »hűségnyilatkozatomra«. Megvannak enélkül, nagyon jól. Most csak nekem van rá szükségem, hogy megtegyem."

Nyilvánvalóan nem azt akarták tehát bemutatni, hogy Bessenyei a szereppel került konfliktusba, hanem sokkal inkább az volt a cél, hogy a forradalom alatti tevékenysége miatti „bűntudatát" mutassák be. Láthatóan Bessenyei népszerűségét kívánták nyílt politikai célokra felhasználni, hiszen a színésznek a cikkben mutatott magatartásával azoknak a művészeknek, színházlátogatóknak üzentek, akik még mindig nosztalgiával viseltettek az 1956-os forradalom történései iránt. Számukra ugyanis Bessenyei nemcsak egy kiváló színművész volt, hanem a forradalom szimbóluma is, akit éppen ezért kellett lerántani a sárba és példamutató megbánásra kényszeríteni.

Ugyanakkor az állambiztonságnak meg kellett győződnie arról is, hogy a cikk milyen reakciót ért el, mit szólt a *Népszabadság*ban megjelent cikkhez a művészvilág.

Ma már tudjuk, hogy Szabó István, a későbbi Oscar-díjjal jutalmazott *Mephisto* rendezője, 1956 után „Képesi Endre" fedőnéven jelentett a Szín- és Filmművészeti Főiskoláról, diáktársairól. Jelentéséből tudjuk, hogy a másodéves Mécs Károly, aki már ekkor, színművészhallgatóként játszott a Nemzeti Színházban és szerepelt az érintett Darvas-drámában is, javarészt Suka Sándor színművésszel szeretett beszélgetni. A Nemzeti Színházban természetesen téma volt Bessenyei Ferenc önkritikája is. Olvasták a *Népszabadság*ban megjelent riportot, és Szabó jelentése szerint senki sem ítélte el őt ezért. Suka és Mécs véleménye lényegében nem tért el a többi színészkollégáétól. Mindenki megértette Bessenyei tettének indítékait, ugyanis 1956 és 1958 között teljesen kicsúszott a lába alól a talaj. A közvélekedés szerint egyáltalán nem kapott szerepeket, gyakorlatilag semmit sem tudott csinálni: „Ez kibírhatatlan volt számára. Ezért gyakorolt önkritikát. Így anyagilag is jobb helyzetbe került." A főiskolai hallgatók azonban nem törődtek a cikkel, nem is beszéltek róla. Lényeges momentum, hogy Szabó ezt a hangulatjelentését kifejezetten a tartótisztje, Takács Tibor rendőrfőhadnagy utasítására készítette el – ebből is megérthetjük, hogy a po-

litikai vezetést és a magyar állambiztonságot kifejezetten érdekelte, mi lesz a Bessenyei-féle önkritika hatása.

Nem véletlen, hogy „Meszlényinek" (Fahidy Józsefnek) is jelentést kellett írnia a Bessenyei Ferenc-cikk hatásáról. Az ügynök Tolnay Klárival beszélgetett a dologról, aki úgy értékelte, hogy egyeseknek mindent lehet, de másoknak meg semmit sem. A beszélgetés közben Tolnay Kláriért megérkezett Mensáros László, akit pár nappal korábban az '56-os tevékenységéért elsőfokon elítéltek Debrecenben. Szabadlábon várta a másodfokú ítéletét. Tolnay Klári így rámutathatott arra a különbségre, ami Mensáros és Bessenyei magatartása között volt, és a színésznő kifejtette, hogy Mensáros egyáltalán nem tett több kifogásolnivalót, mint Bessenyei.

De a retorziók többeket érintettek, illetve több színész és színházi szakembert is megfigyelés alatt tartottak. Gáti György a *Néphadsereg Színházának* akkori tagja nem került bíróság elé, bár „Meszlényi" Bessenyeivel foglalkozó jelentése arra utalt, hogy a Győr megyei bíróság nyolc hónapra ítélte el, és már be is kellett volna vonulnia a büntetése letöltésére. Ebből egy szó sem volt igaz. A Földes Gábor színész, rendező elleni törvénysértő perben a védelem szerette volna őt beidézni, de erre semmilyen lehetőséget sem kaptak. Gáti a jelentés szerint állítólag azt mondta, nem hiszi, hogy a közvélemény nagyon örült volna a Bessenyei-féle nyilatkozatnak. Színészkörökben nem is hittek a nyilatkozat valódiságában. Sokkal inkább arra gondoltak, hogy Bessenyei Ferenc a pénz miatt tehette azt, és vissza szeretett volna kerülni a filmekbe, a Rádióba, be akart kerülni a Televízióhoz. Mások úgy vélték, hogy az újságíró György István egyszerűen hazudott, sőt, az is felmerült néhányakban, hogy Major Tamás ötlötte ki az egész sztorit.

„Meszlényi" még azt a nyilvánvaló kitalációt is hozzátette, hogy Malonyai Dezső, a Néphadsereg Színházának az igazgatója arra készül, hogy a következő szabad pártnapon Mészáros Ági és Bessenyei Ferenc előadást tartanak arról, hogy miképpen harcoltak a szovjet csapatok mellett az ellenforradalmárok ellen. „Meszlényi" írásában Buss Gyulára, a Nemzeti Színház színművészére is hivatkozott, aki szerint Bessenyeit csak egy dolog érdekelte: a pénz, és azért mindenre hajlandó.

Mindenesetre a *Népszabadság* cikke a Szabad Európa Rádió érdeklődését is kifejezetten felkeltette. Ezt onnan is tudjuk, hogy a SZER háttéranyagai között van egy angol nyelvű forrás, amely részletesen tárgyalja Bessenyei önkritikáját és a pártlapban megjelent írás tartalmát. A dokumentumban úgy mutatták be Bessenyeit, mint az akkori Magyarország legnagyobb férfiszínészét, aki résztvevője volt az 1956-os forradalomnak is. Nyilván a SZER magyar nyelvű adásának szerkesztőire is komoly hatást gyakorolt az a tény, hogy immár Bessenyei sem tart ki a forradalom emléke mellett.

Hogy a színművész mennyire gondolta komolyan a nyilatkozatát, azaz mennyire változtatta meg politikai véleményét és mennyire őszintén fogadta el a politikai lózungokat, egy másik jelentésből is következtethetünk, amelyet Szakáts Miklós írt. A ceruzás feljegyzés datálatlanul született meg, pontos ideje nem ismert, de abból az időszakból származik, amikor Bessenyei Ferencet kihallgatták. (Emlékeztetőül:

bár a forradalom alatt a színművész határozottan a politikai változások mellett állt ki, kétségtelen, hogy a kényszerszilenciumon kívül semmilyen retorzió nem érte.) Szakáts állítása szerint az egyik kihallgatása után Bessenyei vele is szóba elegyedett, és azt mondta neki, hogy jól „átdobta" (azaz, ha úgy tetszik, megvezette) a politikai nyomozókat. Majd nem kevés cinizmussal hozzátette: „Figyeld meg, milyen vonalas leszek! Én most ezeket is megetetem, de lesz is új kocsim!"

Nem tudjuk, hogy ez valóban így történt-e avagy sem, de az valószínűnek látszik, hogy Bessenyei Ferenc egy–két év után igyekezett belesimulni a szocialista rendszerbe, hiszen a megtorlások, a megfélemlítések, a szilencium, a karrierjében bekövetkezett törés egyértelműen igazolták, hogy az 56-os forradalomnak akkor és ott vége van. Színészként a nyilvánosság elé lépés lehetőségének elzárása karrierje végét is jelenthette. Így 1959-ben úgy döntött, hogy megköti a saját kompromisszumát, hiszen lényegében a színművészek is azt tették, amit az egész magyar társadalom: a túlélés érdekében igyekeztek elfelejteni a forradalmat.

Az 1956-os forradalom után, a már konszolidált Kádár-korszakban az úgynevezett szövetségi politikára helyezték a hangsúlyt, a rendszer társadalmi bázisát igyekeztek egyre szélesebb rétegben megszervezni. Már azokat is az erőszakkal épülő rendszer részének tekintették, akik azt politikai passzivitással, beletörődve vették tudomásul, éppen ezért egyre nagyobb szerepet kaptak a pártonkívüliek is, mint úgynevezett „társutasok".

Bessenyei Ferenc 1956 előtt ugyan az MDP (Magyar Dolgozók Pártja) tagja volt, de 1956 után nem lépett – a forradalomban betöltött szerepe miatt nyilván nem is léphetett volna – be az újjáalakult kommunista pártba, az MSZMP-be. Ahogy szó volt már róla, 1959-ben kényszerűen önkritikát gyakorolt, 1962-től azonban – az új politikai elvárásoknak megfelelően –, neki is kommunista társutassá kellett válnia.

A *Népszabadság* 1962. november 18-i számában újabb cikk jelent meg, amelyben Bessenyei ismét kiállt a szocializmus magyar változata mellett, a kereszténnyi hitben szokásos „bizonyosságtételhez hasonló" hangvételű írásban. Bessenyei ebben kifejtette, hogy 1962-ben jobban egyetért a párt politikájával, mint 1956 előtt, amikor párttag volt. Burkoltan utalt arra is, hogy 1956 miatt kétségek gyötörték, ahogy fogalmazott „válságokon esett át". „Engedjék meg nekem – folytatta –, hogy mindenekelőtt a hivatásommal összefüggő bizonyítékokról tegyek említést. Hogy a párt helyes politikája folytán eltűnnek a társadalomból a kínzó egyenetlenségek, és a tervszerű jövőépítésnek mind több lehetősége lesz – ez nap nap után nyilvánvaló. Vagyis egy emberséges társadalmi élet bontakozik ki a rosszul értelmezett »humanizmus« helyett. Ha ez így történt, márpedig így van, mi, a színház sem maradhatunk el az emberséges társadalom építő törekvése mögött." Kifejtette, hogy a „Magyar Szocialista Munkáspárt irányelvei biztosítják az alapfeltételeket a művészet fejlődéséhez". Ugyanakkor Bessenyei elvárta a művészeti vezetők türelmét és együttműködő hozzáértését, hogy ezt ki tudják bontakoztatni a művészeti területen.

A politikai fordulattal és a szocializmus melletti hittétellel Bessenyei nem volt egyedül. A *Népszabadság*-számban megjelent önkritikája egy sorozat részeként volt

olvasható. Bessenyei „hitvallásához" hasonló állásfoglalásokra találhatunk a társadalom minden rétegében. Munkások, vállalati pártvezetők – és az egykori „bűnös ellenforradalmárok" közül is számosan – hasonlóan nyilvánultak meg, karrierjük érdekében, félelemből, bármiért. Más kérdés, hogy ezt a látszatlojalitást meddig kellett fenntartaniuk.

Az 1970-es évek közepétől viszont – ahogy az ÁBTL (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára) ügynökjelentéseiből is kimutatható – a legnépszerűbb magyar színművészek egyre aktívabban kezdték támogatni az ellenzéki mozgalmakat. Az ellenzék egyre nyíltabb szárnybontogatásásának tekinthető – több szempontból is – Illyés Gyula 1977 karácsonyán, a *Magyar Nemzetben* megjelent esszéje, a *Válasz Herdernek és Adynak*. Az írás olyan kérdéseket feszegetett, amelyeket sokáig nemigen lehetett érinteni. Többek között újra bekerült a közbeszédbe a magyarság megmaradása és a magyar kisebbség sorsa és helyzete, annak az Illyésnek köszönhetően, akit eddigre már nem lett volna tanácsos cenzúrázni.

A nagyszerű cikk a színművészetre is hatással volt, hiszen Illyés Gyula darabokat is írt, műveiből pedig számos estet rendeztek. A hetvenes években a színpadok – különösen az alternatív színpadok – előadásairól is állandó jelentéseket kapott az állambiztonság.

Egy „Somlay Károly" fedőnevű titkos megbízott az ELTE Egyetemi Színpadán folyó előadásokról – egyben az egyetemről, a diákokról és a tanárokról is –állandó jelentéseket küldött. Beszámolt az Egyetemi Színpad 1978. december 3-án este tartott előadásáról, ahol Illyés Gyula-estet tartottak. A nevesebb előadók közt feltűnt Molnár Piroska, Bessenyei Ferenc és Sinkovits Imre is. Utóbbi „Somlay" szerint különösen kitűnt „patetizmusával". Szerepelt Bánffy György is, aki drámarészleteket adott elő. A nevesebb színművészek előadásában hangzottak el Illyés Gyulának az alkalomra gondosan kiválogatott versei, elsősorban a magyarság és a magyar nyelv témájával foglalkozó művei. Az első rész befejezéseként Bessenyei Ferenc a *Reformáció genfi emlékműve előtt*, Sinkovits Imre pedig a *Bartók* című verset szavalta el.

Sinkovits – legalábbis a jelentés alapján – felemlítette egy 20 évvel azelőtti beszélgetését Illyés Gyulával, mikor az író azt mondta neki, hogy nincs elveszve az a nemzet, amelynek ilyen ifjúsága van. A közönség hatalmas tapsviharral jutalmazta ezt, hiszen értették, hogy Sinkovits valószínűleg az 1956-os forradalom és szabadságharc kapcsán beszélhetett Illyés Gyulával, így burkolt utalását az 1956-os forradalom fiataljaira értették ők és az 1970-es évek egyetemistái is.

A hetvenes évektől az értelmiség, a művészek – köztük a színművészek is – mind gyakrabban kezdtek el burkolt formában utalni az 1956-os forradalomra és a szabadságharc eseményeire. A művészek és a korabeli közönség pontosan értette egymást, és a hallgatók elismeréssel, tapssal honorálták ezeket az utalásokat. Mindezzel az államvédelem és maga az MSZMP vezetése is tisztában volt. Csakhogy az 1970-es években már nem akartak ez ellen fellépni.

Bessenyei ekkorra már kifejezetten baráti kapcsolatokat ápolt Aczél Györggyel, aki a korszakban a politika erős emberének és a kultúrpolitika elsőszámú emberének számított. A színész életével foglalkozó hivatalos honlapon több Aczéltól kapott magánlevelet is olvashatunk – bár a tegeződő kapcsolatig nem jutottak el, de a levelek hangvétele híven mutatja közeli kapcsolatukat.

1979 februárjában az alábbi köszöntést küldte Aczél Bessenyei hatvanadik születésnapja alkalmából: „Kedves Ferenc! Kedves Barátom! Úgy érzem, hogy immár több, mint két évtizede változó intenzitású, de változatlanul szoros kapcsolatunk feljogosít a fenti megszólításra! Engedje meg, hogy hatvanadik születése napján szívből, szeretettel gratuláljak. Mint nyilván tudja, én már túlléptem ezt a mezsgyét. Hazudnék, ha azt állítanám, hogy nagyon jó érzés volt, de kiderült, hogy azért kibírható. Nem vigasztalásnak szánom, komolyan úgy gondolom, hogy a legszebb szerepekhez, a legjobb alakításokhoz szükség van az elmúlt évtizedek tapasztalatainak summázására, szintetizálására. Ön előtt áll az alkotó élet és én ehhez kívánok jó egészséget, hivatásában, magánéletében boldogságot.

Híve: Aczél György."

Később, a nyolcvanas évek közepén Bessenyei csatlakozott és aktívan támogatta a bős–nagymarosi vízlépcső megépítése elleni tiltakozó mozgalmat is, megérezte a változás szükségességét. 1984-ben a Rakpart Klub szervezésében több alkalommal is összejöttek azok az ellenzéki szereplők, akik aktívan tiltakozni szerettek volna a tervezett vízlépcső megépítése ellen. Természetesen a Belügyminisztérium figyelemmel kísérte az ügyet és az ezzel kapcsolatos jelentéseiket mindig eljuttatták az MSZMP vezetéséhez. A Rakpart Klub szervezte ellenállás során született meg az a tízfős bizottság, amely a teljes magyar társadalmat szerette volna bekapcsolni a vízlépcső létesítése elleni tiltakozásba.

Csoóri Sándor – a szervezkedés aktív tagja – azt javasolta, hogy a bizottság által a témában kibocsátott anyagot írassák alá legalább 50 közismert és népszerű emberrel. A javasolt személyek között népszerű színészek is szerepeltek, hiszen remélték, hogy így nagyobb figyelmet tudnak felkelteni azok közt is, akiket egyébként meg sem érintett volna az ügy. Csoóri Bessenyei Ferenc, Sinkovits Ferenc, Törőcsik Mari színművészeket és Balczó András, többszörös olimpiai és világbajnokot öttusázót javasolta megnyerendő aláírónak. Az idő haladtával a színészek közül is mind többen bátorodtak fel, és kritizálták egyre hangosabban a szocializmus rendszerét, ami hamarosan meg is roggyant.

Egy félreértett zseni: Latinovits Zoltán

Latinovits Zoltán nemcsak egy korszak, hanem az egész magyar színháztörténet kiemelkedő művésze. Legendáját nemcsak 1976-os tragikus balesete vagy öngyilkossága, hanem a színművészet területén megalkuvást nem ismerő perfekcionista nézőpontja táplálta.

Különössége, nehéz természete talán a politikai szemléletmódjánál is meghatározóbb szerepet játszhatott a mellőzésében. Jobbára félreértették a viselkedését, művészeti meg nem értettségéből eredő karcos modora miatt nemegyszer azt is politikai állásfoglalásnak ítélték, ami nem volt az, és már a származása miatt is hátránynyal indult. Két évvel a forradalom után egy állambiztonsági jelentésben az alábbiakat olvashatjuk róla: „Latinovits Zoltán színművész a Debreczeni Csokonai Színház tagja. Építészmérnöki diplomával is rendelkezik. Jobboldali beállítottságú, erősen. Az ellenforradalom mellett kiállt és jelenleg is kiáll. Volt arisztokrata családból származik. Külföldre disszidált barátaival levelezési viszonyt tart fenn. Viszonylag a lehetőségekhez képest igen jó anyagi körülmények között él, egyedülálló férfi."

Latinovitsot a kezdetektől megfigyelte az állambiztonság, gyakorlatilag minden információt feljegyeztek vele kapcsolatban. Már fiatal színész korában sem számított könnyű esetnek, több összetűzésbe is keveredett színésztársaival. „Meszlényi" azaz Fahidy József egy jelentése szerint verekedéseket provokált Darvas Szilárddal, Királyhegyi Pállal, Mensáros Lászlóval, de összeveszett Darvas Ivánnal és Tolnay Klárival is.

Rácz Gábor „Dalos István" fedőnevű ügynök munkadossziéjában egy 1967 elején beküldött jelentésre bukkanhatunk. Ebben azt olvashatjuk, hogy Latinovits Zoltán 1967. január 20-án megnézte a kecskeméti színház egy előadását. A darabot Pethes György rendezte, akivel a színész jó barátságot ápolt. Az előadás utáni italozás közben a következő kijelentéseket tette: „»Nincs az országnak igazi vezetőegyénisége« és »már mindenki felébred csak mi nem.« »Vissza kell követelni Erdélyt és a Felvidéket.« »Mögöttem tízmillió magyar áll.« Teljesen berúgva távozott."

Nyomon követték azokat a fellépéseit is, amelyek inkább csak olyan hakniknak számítottak, ahol verseket szavalt vidéki előadóestjein. 1968 decemberében például Békéscsabán lépett fel. A Csongrád Megyei Rendőrfőkapitányság III/III. Alosztálya ebben az időben alkalmazott egy „Kovács Anita" fedőnevű informátort, aki a békéscsabai színművészeket is megfigyelte. Munkadossziéjában a következőket olvashatjuk: „1968 december közepén Békéscsabán a Csaba presszóban az egyik asztalnál ült Árvai László és Bártfay Gusztáv (mindkettő a békéscsabai Jókai Színház művészei), valamint egy nőismerősük. Árvai mesélte, hogy 1968 december elején egy vendégszereplésre hívták meg, melyen Latinovits Zoltán színész is fellépett. Elmondásából az tűnt ki, hogy Latinovitsnak valamilyen előadói estjéről volt szó és azon hazafias tartalmú verseket adtak elő. Az előadáson sok fiatal volt jelen. Árvai közlése szerint Latinovits a közönség előtt arról beszélt, hogy Magyarországon nincs szólásszabadság, csak Komlós Jánosnak van, pedig nem volna haszontalan, ha rajta kívül más is elmondhatná a véleményét, egy pár hasznos szót.

Árvai Latinovitsot nagy művésznek tartja és példaképnek tekinti. Közlése szerint Latinovits Komlós Jánossal is összeverekedett, és most ezért nincs szerződése egy színháznál sem. »Csak fellépéseket vállal«."

Arról nem tudunk semmit, hogy ez az összetűzés valóban megtörtént-e Komlós János és Latinovits között, de a mai napig él egy legenda a művészek és a művé-

szetek iránt érdeklődők között egy 1976-os találkozásukról. A történet szerint egy alkalommal Latinovits bement a Komlós János által vezetett Mikroszkóp Színpadra megtekinteni egy előadást. Mikor összefutottak, Komlós megszólította a színészkirályt: „Nem tudom, miként üdvözöljem itt Önt: mint Latinovits Zoltánt, a híres színészt, mint Latinovits földbirtokos fiát vagy mint a legidősebb Gundel unokát?" Latinovits kérdésre kérdéssel válaszolt: „Én sem tudom, kinek köszönjek, Komlós Jánosnak, a Mikroszkóp Színház igazgatójának, az egykori ÁVO-s katonatisztnek vagy a zsidó rabbi fiának?"

Bár ez az anekdota az előbb idézett állambiztonsági jelentés után több évvel keletkezett, de jól érzékelteti, hogy Latinovits Zoltán nehezen boldogult a létező magyar szocializmus kulturális korifeusai között. De nem volt könnyű neki a Vígszínházban sem, ahol 1962 és 1966 között játszott és több vitája is támadt a színház vezetésével.

Bár az én értelmezésem szerint ezek az összeütközések elsősorban nem politikai, hanem művészeti és habitusbéli okokból robbantak ki, az állambiztonság nyilván nem így látta, vagy nem így értette. Sokkal inkább rendszerellenességgel, sőt szovjetellenességgel magyarázta Latinovits viselkedését. Ezt igazolja például egy olyan jelentés, amelyet egy „Debreceni" fedőnevű ügynök adott az állambiztonságnak 1968 januárjában. „Debreceni" feltehetőleg egy debreceni színművész lehetett, aki Latinovitsot még 1959-ben ismerte meg, mikor a debreceni Csokonai Színházban dolgoztak együtt. 1968-ban egy alkalommal a Mafilmnél, pontosabban a vállalat étkezőjében futott össze vele. Addigra Latinovits Vígszínház-beli történetei állandó pletykatémát adtak a színművészeknek, ezért nem csoda, hogy az ügynök is afelől érdeklődött, hogy igazak-e a szóbeszédek, amiket mindenki emleget. Latinovits válasza erre az volt: „A Vígszínháznál a Rozov darab miatt tört ki a botrány, egy orosz pozitív figurát kellett volna játszani, de én nem vállaltam, mert nem éreztem a figura belső lényegét és a koncepciót sem, amit a darab mond. Emiatt van a konfliktus köztem és a színház között. Az én alkatom most inkább negatív, én nem vállalhatok minden figurát, de különösen nem olyat, amely naiv és rossz. Azóta sok minden pletyka száll rólam és híresztelés. Véleményem szerint – összegezte az ügynök a beszélgetés alapján – a fennálló rend meg nem értése, illetve annak bizonyos fokú undora látszik rajta."

Erről a bizonyos *vígszínház*i vitáról Molnár Gál Péter [MPG] színikritikus, újságíró, dramaturg is – akit szintén zsarolással, „Luzsnyánszky Róbert" néven szervezett be a magyar állambiztonság – információkat szerzett. Szerinte ennek a Rozov-darabnak a szerepét elég teátrális jelenetek között utasította el Latinovits: ugyanis nem a mű elolvasása után, az olvasópróbán, de még csak nem is a próbák megkezdése előtt utasította vissza a szerepet, nem is az igazgatónak jelezte négyszemközt, hanem nyíltan, a próbafolyamat során veszett össze a rendezővel. MPG Latinovits alkatával magyarázta mindezt, egész habitusa folyamatosan ilyen eseteket eredményezett, és máskor is már a próbák során támadta azokat a művészeket, akikről úgy érezte, hogy gátolják a tehetségét vagy akikről ezt vélelmezte. MGP sze-

rint a szerepvisszaadásáért mindenhol fegyelmit adtak volna. Itt megtartották a fegyelmi tárgyalást, de az ügynök jelentése alapján azt eleve úgy irányították, hogy Latinovits mondjon fel a Vígszínháznál. Ezt örömmel fogadták, hiszen közben a szerepre már felvették Darvas Iványt. Meglehetősen érdekes fordulatnak számít, hogy egy 1966-ban éppen egy '56-os múlttal rendelkező, emiatt börtönviselt színésszel pótolták Latinovitsot, és a jelentés arra is utalt, hogy Darvast kifejezetten Latinovits sakkban tartására vették fel a színházba.

A történetnek az adott szovjetellenes ízt, hogy Latinovits úgy adta vissza a szerepet, hogy földhöz csapta a szövegkönyvet. A fegyelmi tárgyalásán a színész kijelentette, hogy szerinte éppen a darab eljátszása vetett volna rossz fényt a szovjet emberekre, és ő csak ettől akarta megóvni a színházat.

Az eset után Latinovitsot a Thália Színház akarta szerződtetni, de rossz – vagy ahogy a jelentésben fogalmaztak – „veszett" volt a híre, ezért a Művelődésügyi Minisztérium közbeavatkozott, így vidékre kellett szerződnie.

Latinovits különösen Szendrő József rendezővel, színházigazgatóval ápolt baráti kapcsolatot. Szendrőt aktívan és szorosan figyelte a magyar állambiztonság: az „Olasz" néven beszervezett ügynök Szendrő József titkárnőjeként dolgozott. Szendrőn keresztül így betekintést nyertek a Budapesti Fészek Klub életébe is. „Olasz" az alábbi jelentésében összegezte, hogy Szendrőn keresztül pontosan kikkel sikerült kapcsolatba kerülnie: „Szendrő József színésszel hat hónapja állok kapcsolatban, mint az alkalmazottja, titkárnőjeként szerepelek. Fő feladatom azonban abban áll, hogy személygépkocsimmal szállítom őt mindennapos útjain a városban és esetenként vidéki fellépésekre is. Szendrő segítségével megismerte az alábbi művészeket: Latabár Kálmán, Váradi Hédi, Ajtay Andor, Honthy Hanna, Hofi Géza, Kibédi Ervin, Máté Erzsi, Latinovits Zoltán, Ruttkai Éva, Kelen Dóra, Jávor Alfréd, Raksányi Gellért, Makay Margit, Pethes György, Molnár Gál Péter, Izsák József, Kastély Gyula."

Szendrőt legjobb barátai még az otthonában is meglátogatták, ezek között voltak: Izsák József, Kastély Gyula, Ajtay Andor, Latinovits Zoltán, Ruttkai Éva, Raksányi Gellért is. Latinovits Zoltánnal volt a legjobb barátságban, vele akár kettesben is szívesen beszélgetett a Fészek Kluban, az otthonában vagy akár nagyobb társaságban is – ezért az „Olasz" is róla tudott a legtöbbet. Jellemzése szerint Latinovits örökké elégedetlen ember volt, aki folyamatosan és meglehetősen hangosan morgolódott. Úgy érezte, hogy nem értékelték kellően a művészetét, a tehetségét, emiatt – legalábbis „Olasz" szerint – mindenre és mindenkire dühös volt, sőt a magyarországi helyzetet a legrosszabbnak tartotta. Latinovits különösen az italozó művésztársaságban nem fogta vissza magát. Szendrő József több esetet is elmesélt titkárnőjének, amikor az ittas Latinovits a Fészek Klubban fennhangon szidta a rendszert, s még azok is megrémültek a kijelentéseitől, akik csak fültanúk voltak.

Néhányszor Szendrő József, Pethes György rendezők és az „Olasz" egy asztalnál ültek Latinovits Zoltánnal. Egy alkalommal, 1968 novemberében a Fészek Klubban szem- és fültanúja volt Latinovits egy kifakadásának, miközben egyáltalán nem

tűnt ittasnak. Éppen egy vita bontakozott ki Déry Tibor önéletrajzi ihletésű munkáiról, amelyek 1968-ban a *Kortárs* című folyóiratban jelentek meg. Egy évvel később a cikksorozatot kötet formában is publikálták *Ítélet nincs* címmel.

A vitázók szerint Déry erősen meghamisította a valóságot. Magát úgy tüntette fel, mint aki a személyi kultusz éveiben nem vállalt jelentős politikai szerepet, sőt visszahúzódott, miközben a vitában résztvevők szerint nyakig benne volt emberek meghurcolásában és tönkretételében. Többek között Rajkot is említették. „Szendrő szerint Déry azzal, hogy így meghamisította a valóságot, átlépett bizonyos erkölcsi normákat. Ruttkai Éva szerint viszont ehhez az írói szabadság jegyében joga volt."

Déry Tibor 1952-ig többé-kevésbé együtt haladt a hivatalos kommunista irányvonallal, amikor is szembekerült Révai Józseffel, a korszak kulturális ideológusával. Ennek köszönhetően kiesett a pártvezetés kegyeiből. Az író 1956 után börtönbe is került, majd szabadulása után a Kádár-korszak társutasa lett. Latinovits azt fájlalta, hogy az író elfelejtette mindazt, amit 1952 előtt tett. Déry ugyanis azt állította, sőt mi több, le is írta a *Kortárs*ban megjelent írásában, hogy egyáltalán nem volt hajlandó cikket írni a *Szabad Nép*be a Rajk–Brankov perről, még Révai kérésére sem. Később viszont bevallotta, hogy valójában megírta a cikket – nem is lehetett volna tagadnia, mivel többen is olvasták –, de egyáltalán nem olyan hangvételben és tartalommal, amint azt Révai József elvárta volna, ezért nyomtatásban nem jelenhetett meg.

Latinovitsot az igazságérzete ezúttal is bajba sodorta. Déry Tibor emlékeinek megszépítése kapcsán kiabálni kezdett, hogy „[…] rongy emberek vezetik az országot, eladták az országot, Magyarország nincs, nem emberek, akik között kénytelenek vagyunk élni. Lehet, a Fészek, és ez az egy asztal van, ahol emberek ülnek. Ruttkai Éva azt mondta, hogy nyugodtan elmehet Magyarországról, mire L. azt felelte, hogy nem lehet, mert a magyar sors ide köti őt és itt kell elpusztulnia." „Olasz" tartótisztje, Anhalt Róbert rendőrhadnagy a rendszerellenesség különösen bizonyító erejű igazolásának tartotta a Latinovits megszólalásáról és véleményéről szóló jelentést.

1968-ban, a Csehszlovákiában történt események kapcsán indult szovjet katonai beavatkozás – amelyben Magyarország is aktív szerepet vállalt – alapos fejtörést okozott azoknak, akik reménykedtek valamilyen szocialista magyar út lehetőségében, különutasságában. A művészek sem hagyhatták szó nélkül a történteket, Latinovits – habitusából adódóan – ezúttal sem tudta tartani a száját. „Olasz" jelentésében erről is olvashatunk: Szendrő József 1968. augusztus 27-én azt mondta, „hogy előző nap Latinovits Zoltán színész olyan élesen elítélő nyilatkozatot tett a Szovjetunió ellen annak csehországi lépéseivel kapcsolatban, hogy többeknek, akik hallották, még a lélegzetük is elakadt, hogy Latinovits olyan vakmerően mert beszélni. Szendrő különben megismételte, amit már előbb mondott, hogy rettenetes politikai melléfogásnak tartja a Szovjetunió lépését, mert ezzel Moszkva teljesen aláásta a nemzetközi presztízsét, és szerinte csak egy kiút marad, hogy ha megpróbálnak rugalmasan elszakadni a kérdéstől, visszaengedik a cseh politikusokat és lassacskán úgy tesznek, mintha mi sem történt volna."

Az is tagadhatatlan, hogy Latinovits olyan művészek és írók mellett állt ki, akik korántsem tartoztak az államszocializmus kedvencei közé, de Latinovits nem a politikai meggyőződésük, hanem művészeti elgondolásaik miatt támogatta őket. Ezek a művészek eleve nem tartoztak a szocialista realizmust követők közé, hanem saját utakat találtak a diktatúrában.

Császár István író munkásságával is ezért szimpatizált. Az ilyen művészeket eleve megfigyelte a magyar állambiztonság, Császár is az állambiztonság látókörébe került. 1970-ben azzal bízták meg a „Kiss István" fedőnevű ügynököt, hogy szerezzen róla információkat. „Kiss István" fedőnév alatt Rácz Gábor televíziós gyártásvezető, producer dolgozott, aki az MTV-ben szerkesztőséget is vezetett. 1962-ben szervezte be a magyar állambiztonság. Kezdetben Antall Józsefről kellett jelentéseket írnia, mivel Antall tanítványa volt. A feladat teljesítése közben Császár meghívta Ráczot a budapesti Építők Műszaki Klubjába, ahol 1971. március 22-én – az amúgy építészmérnöki diplomával is rendelkező – Latinovits olvasott fel a novelláiból. A szerzői esten, a beszélgetés során Latinovits Császárt olyan írókhoz hasonlította, akiket a korabeli magyar kultúra elhallgatott, méltánytalanul kezelt. A méltatlanul elfeledett írók között megemlítette Krúdy Gyulát, Csáth Gézát is. Ennek bizonyítására emlegette Lukács Györgynek a magyar irodalommal foglalkozó kötetét, amelyben szerinte csak két magyar író, Illyés Gyula és Kovács András szerepeltek. Kiállt amellett, hogy a magyar társadalomnak problémafelvető alkotásokra lett volna szüksége, olyanokra, amiket Császár István ír.

Nem lehet tehát csodálkozni, hogy művészeti körökben egyértelmű volt: Latinovits ellenzéki meggyőződésű színész. Márpedig ez nem volt jó ajánlólevél a diktatúrában, és a színházak egy idő után nem is szívesen szerződtették. Mindenki tartott tőle, hogy Latinovits alkalmazása a kulturális kormányzatnál homlokráncolást fog okozni.

Erre jó bizonyíték egy „Szabó Pál" fedőnevű ügynök jelentése, aki a veszprémi értelmiségről, művészekről, színészekről szállított információkat az állambiztonságiaknak. Feltehetőleg a veszprémi Petőfi Színházban dolgozhatott. 1971 nyarán egy társulati zárt ülésről tájékoztatta a helyi titkosrendőrséget: az ülésen szóba kerültek azoknak a nevei is, akik a következő évadban a színháznál fognak tevékenykedni. Mint kiderült Latinovits Zoltánnal már szerződtek is – valóban, 1972 és 1973 között Latinovits a társulatot erősítette. Szerződtetésének – legalábbis „Szabó" jelentése szerint – a színház vezetősége egyáltalán nem örült, nem szívesen vették fel, mert „igen ellenzéki beállítottságú izgága embernek ismerik".

Mindez azt erősíti, hogy Latinovits művészeti ellenvetéseit, színházi kérdésekben mutatott meg nem alkuvását ellenzéki eredetűnek tartották. Latinovits nyilvánvalóan maga is tudta ezt, egyre fogyott körülötte a levegő, így az utolsó interjújában megpróbált lojálisabb képet festeni magáról: „Én hiszek abban, hogy a színész feladata manapság segíteni, minthogy a művészet mindig akkor tölti be a hivatását egy nemzet életében, egy közösség életében, ha segít, hiszen mást nem tudunk tenni. A színház pedig manapság akkor segít, hogyha rámutat arra a fantasztikumra, ami

itt létrejött. Most utalok itt az iparra, mezőgazdaságra, kereskedelemre, utalok arra, hogy ezer év óta először nemzetek és világrészek ütközőpontjából ez az ország egy kereskedelmi gócponttá változott fejlett iparral, fejlett mezőgazdasággal, egy jóléti államnak a körvonalai kezdenek kibontakozni. Hárommillió koldus országából, ma ennyi demokrata paraszt él termelőszövetkezeti demokráciában először a világban. Tehát itt olyan dolgok történtek az elmúlt években, amelyek felmérhetetlenek. Én egyet hiányolok csak, és itt lehetne nekünk nagyon nagy munkánk, a hitet erősíteni a szocializmusban" – nyilatkozta.

A beszélgetést Baló Júlia készítette, ennek a szerkesztett változatát a *Színház* című folyóiratban is közölték. Baló rákérdezett arra, hogy miért tekintik amolyan magánakvaló, magányos farkasnak. A színész ennek kapcsán arról is beszélt, miért hagyta ott két évad után a veszprémi Petőfi Színházat: „Az ember lényegében mindig köteles megóvni a maga szuverenitását – ami nem magányosság – válaszolta. Számomra azt jelenti, hogy meg kell óvnom azt a frissességet és megújulni tudást, ami esetleg egy gépies premiersorozatban, állandóan egy színháznál, egy társulatnál dolgozva – talán megkopna."

Veszprémben elkezdett színdarabokat is rendezni, de ez nem tetszett sem a színházigazgatónak, sem az igazgató helyettesének – állítólag ezért távozott. Kizárólagosan már nem találta megfelelőnek a színészetet, rendezni szeretett volna. Hírneve, vitathatatlan tehetsége, kérlelhetetlen színházszeretete a szocializmus éveiben nem segítették szakmai ambícióit. Magára maradt, és színésztársai is távol tartották magukat tőle, mivel ellenzékinek ítélték – mindez közelebb sodorta a halálhoz is.

Záró gondolatok

Bessenyei Ferenc pontosan tudta, hogy a rendszer hogyan működik és tevékenysége bűnben fogant. Ám azt is látta, hogy változtatni sem lehet rajta – így végül egyéni boldogulása miatt kénytelen volt megkötni a szükségesnek vélt kompromisszumokat.

Latinovits Zoltán munkája során kerülte a kompromisszumkötést. Véleményét nem titkolta, zsenije a színjátszás területén nem engedte a megalkuvásokat. Könnyen dühbe gurult, mások tehetségtelenségét nehezen viselte el, az italt sem vetette meg. Mindez a Kádár-korszak túlkontrollált művészeti körülményei és az állambiztonsági megfigyelések világában nem eredményezhetett a zsenialitásához méltó szerepeket és nem maradhatott állandó reflektorfényben valamelyik fővárosi színházban. Amúgy sem könnyű természetét és tehetségének súlyát nehezen viselte el a kulturális és politikai szféra – ugyanakkor teljesen félreértették, feltehetően nem is akarták megérteni akkor sem, ha művészeti kifogásokkal élt.

Két zseniális színész – két egymástól eltartó élet.

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 3.1.2. M-18667/3. „Meszlényi" munkadossziéja
ÁBTL 3.1.2. M-18667/4. „Meszlényi" munkadossziéja
ÁBTL 3.1.2. M-18667/5. „Meszlényi" munkadossziéja
ÁBTL 3.1.2. M-19593. „Képesi Endre" munkadossziéja
ÁBTL 3.1.2. M-17376/1. „Cyrano" munkadossziéja
ÁBTL 3.1.2. M-38434. „Somlay Károly" munkadossziéja
ÁBTL 2.7.3. I.s. 6-7/107/1984. 5. Belügyminisztériumi jelentés, 1984. február 27.
ÁBTL 3.1.2 M-28493. „Kecskeméti" munkadossziéja
ÁBTL 3.1.2. M-28839. „Dalos István" munkadossziéja
ÁBTL 3.1.2. M-30524. „Kovács Anita" munkadossziéja
ÁBTL 3.1.2. M-29398. „Debreczeni" munkadossziéja
ÁBTL 3.1.2. M-37960. „Luzsnyánszky Róbert" munkadossziéja
ÁBTL 3.1.2 M-30521. „Olasz" munkadossziéja
ÁBTL 3.1.2. M-35302/1. „Kiss István" munkadossziéja
ÁBTL 3.1.2. M-33584. 138. „Szabó Pál" munkadossziéja

Irodalom

György István (1959), *A legnagyobb konfliktus*, *Népszabadság*, március 22, 8.
Baló Júlia (1976): *Beszélgetés Latinovits Zoltánnal*, *Színház,* augusztus 1, 23.
Bessenyei Ferenc (1962): *Párttagok és pártonkívüliek a közös útról. A párt következetesen kitartott helyes elvei mellett*, *Népszabadság*, november 18, 9.
Déry Tibor (1968): *Ítélet nincs (életrajzi jegyzetek) 17. Kortárs,* 9. sz. 1362–1376.
Dr. Ilkei Csaba (2015), *Televíziósok, rádiósok és az állambiztonság*, Budapest
Simon István (1969): *Válasz néhány levélre. Disputa*, *Kortárs,* 1969. 1. sz. 168.

Online források

Blinken OSA Hidegháborús Színházi Gyűjtemény. https://theater.archivum.org/300-40-5_18_3/63ed7a42-fa7f-4820-b90f-a683b619770b (2026. 08. 08.)
Aczél György köszöntőlevele Bessenyei Ferenc hetvenedik születésnapja alkalmából. In: Bessenyei Ferenc honlapja. https://www.bessenyei.hu/egyeb5d.htm#0210-4 (2026. 08. 08.)
Baló Júlia 1976-os Latinovis interjúja, részlet, MTV, Youtube https://www.youtube.com/watch?-v=W_qqfG20TI8 (2026. augusztus 10.)

DÉVAVÁRI ZOLTÁN: A SZÓ, AMELY PARTOT KERESETT

– Dettre János szabadkai publicisztikája 1921–1925 –

1979-ben jelent meg az *Életjel Könyvek* sorozatában Dettre János *Új partok felé* című kötete. A válogatás gerincét a szabadkai *Bácsmegyei Napló* 1921 decembere és 1925 júniusa között közölt cikkei alkották, s a szerkesztő két későbbi írással egészítette ki ezt az anyagot. A szövegeket apám gyűjtötte össze és gondozta, ő írta a könyv végén olvasható pályaképet és a jegyzeteket is. A kötet ezért számomra kezdettől többet jelentett egy régi publicisztikai gyűjteménynél. Családi hagyaték volt, ugyanakkor egy eltűnt szellemi műhely lenyomata is. Arra figyelmeztetett, hogy a napilapnak szánt mondatok olykor túlélik a napot, amely életre hívta őket.

Egyetemista éveim végén részben ez a könyv terelt arra a kutatói útra, amely később a doktori értekezésemhez, majd annak 2014-ben megjelent monográfiaváltozatához vezetett. Korábbi kutatásomban Dettre cikkei elsősorban történeti források voltak. Azt mutatták meg, miként próbálta a politikai hűséget és a kisebbségi jogok követelését közös gondolatmenetbe rendezni, hogyan született meg a kisebbségi program, az önálló politikai szervezkedés, és miként alakult az új államhoz fűződő viszony. Bő egy évtizeddel a monográfia megjelenése után nem ugyanazt a történetet akarom újra elmesélni. Most tudatosan az 1979-es kötethez térek vissza. Maga a publicista, gondolkodásának változása és az a hang érdekel, amelyen a kisebbségi lét első tapasztalatait kimondta. A válogatás ezért nem oldódik fel az utólag feltárt adatokban. Megőrzi saját logikáját és hangját, miközben a mögötte álló életút is élesebben kirajzolódik.

Dettre ritkán maradt meg a fogalmi érvelésnél. A gondolat nála képet keresett magának. Egy nemzetközi konferenciából húsvéti feltámadás lett, egy bírói ítéletből a szeretet és a gyűlölet évezredes pere, egy választási kudarcból gyászszertartás. A kultúra beteg test, nemzetközi vérkeringés, kenyér, levegő és vasút, az irodalom bimbó vagy palánta, amely mellé karót kell állítani. Hosszú mondatai ismétléseken és fokozásokon emelkednek föl, majd egy rövid kijelentés visszarántja őket a napi valóságba. Máskor szinte színpadot épít, belépteti és megszólaltatja a szereplőket, majd egyetlen gúnyos mozdulattal letépi róluk a történelmi nagyság jelmezét.

A képek mögött erős újságírói hivatástudat áll. Ez az 1922. augusztus 6-án, Lukovich Imre temetésére írt *A mi sorsunk* című írásból lesz egyértelmű, ahol a gyász szavaiból indul, majd a sajtó munkásainak közös vallomásává tágul. „Mi újságírók a jelennek vagyunk történetírói" – mondja. A közvélemény alakítóinak és a jövendő útjai első megrajzolóinak nevezi őket, s egyben magát, majd így folytatja: „mi vagyunk a harcok harsonásai s a béke szálláscsinálói". A fölemelő önkép mögött azonban ott marad a mesterség nyomorúsága. Aki naponta gondolatot, indulatot, reményt és vigaszt ad másoknak, annak végül egy kórházi ágy lehet a fizetsége. Dettre számára az újságírás közéleti cselekvés volt, de tékozló munka is. Olyan hatalom, amely nem védte meg azt, aki gyakorolta.

Nem minden cikke egyformán jó. A pátosz olykor túlnő a tárgyon, a kép elhomályosítja a gondolatot, s egy helyi ügy könnyen az emberiség sorsának magas-

latára emelkedik. Mégis ugyanebből a belső kényszerből fakadt publicisztikájának ereje is. Jelentést akart adni annak, ami szétszórtnak vagy reménytelennek látszott. Egy kényszerkisebbségi napilap hasábjain kötötte újra össze Szabadkát Európával, a napi eseményt a történelemmel, a politikai vereséget a cselekvés lehetőségével. Az 1979-es kötet azért vezet vissza hozzá, mert megőrzi azokat a pillanatokat, amikor a menekült politikus, a polgári radikális gondolkodó, a közösségszervező és a kivételes nyelvérzékű publicista ugyanabban a mondatban keresett tájékozódási pontot. A régi part már eltűnt mögötte. Az új még csak a szavakban kezdett kirajzolódni.

Szeged, amelynek bealkonyult

Budapesten született 1886. május 15-én, gyermek- és ifjúkorát már Szegeden töltötte. A piarista gimnáziumban Balázs Bélával kötött barátságot, Kolozsváron szerzett jogi diplomát, majd ügyvédként és városi tisztviselőként dolgozott. Ahhoz a szegedi szellemi körhöz tartozott, amelyben Juhász Gyula, Móra Ferenc és a századelő progresszív irányzataira fogékony értelmiségiek keresték a megújulás útját. Belépett a Polgári Radikális Pártba, 1918 őszén a szegedi Nemzeti Tanács titkára, november 25-étől kormánybiztos főispán lett. A forradalomban a jogkiterjesztés, a társadalmi reform és a nemzetiségek egyenjogúságának lehetőségét látta. Az álom néhány hónap alatt két oldal közé szorult. A kommunista hatalom és az erősödő ellenforradalmi szervezkedés egyaránt gyanakvással figyelte azt a mérsékelt politikát, amely egy vesztett világháború után társadalmi békét keresett. A fehérterror légköre végül menekülésre kényszerítette. Nem tudjuk pontosan, mikor érkezett Szabadkára, 1920 szeptemberében azonban már a *Bácsmegyei Napló* szerkesztőségében dolgozott.

Ezt a *szegedi* múltat nem lehet mellékes életrajzi előzményként félretenni. A szélsőségekkel szembeni bizalmatlanság, a proletárdiktatúra és a nacionalizmus együttes elutasítása, a béke makacs követelése és a jog iránti ragaszkodás magán viselte az átélt hónapok nyomát. Dettre az 1921. december 25-én megjelent *A szegedi ellenforradalom napjaiból* című írásában nézett vissza erre az időszakra.

A cikk egyszerre vallomás, önvédelem és vádirat. Saját döntéseit magyarázza, ellenfeleit megnevezi, közben el akarja választani a várost attól a politikai mítosztól, amely később a nevéhez tapadt. A magyar nemzetgyűlés mondataiban a korábban büszkén vállalt „*szegedi*" múlt már teherré válik. „Úgy látszik, »Szeged«-nek is bealkonyult." Az idézőjelben álló városnév többé nem földrajzi hely, hanem megkopott politikai embléma. Dettre akkor a legerősebb, amikor a nagy magyarázat helyett jelenetet rendez. „Három ember leült egy kávéházi asztalhoz, kértek krétát és táblát, és kormányt alakítottak." Egyetlen képben ott a kezdet esetlegessége, a személyes becsvágy és a közéleti szerepjáték komikuma. Ugyanez a gúny működik, amikor a francia városparancsnok kirakatja a Kass Szállóból az ott berendezkedő ellenkormányt. A szereplők még nem szobrok, csak hiú, komikus és esendő emberek. A ko-

média azonban gyorsan elsötétül. A különítményesek megjelenésével a kávéházi államférfiak világa terrorba fordul. Munkásokat és zsidókat hurcolnak el, embereket vernek és kínoznak, a Tiszából megkötözött kezű, kövekkel megrakott zsebű holttestek kerülnek elő. A hivatalos magyarázat öngyilkosságról beszél. A tény és a magyarázat közötti szakadékot már nem kell kommentálnia. Az irónia vádirattá válik. Az emlékezés ettől még nem pártatlan.

Dettre saját politikáját a mérséklet, a társadalmi béke és az ország érdekének szolgálataként mutatja be, kudarcát pedig abból vezeti le, hogy forradalmi időben a közvetítő mindkét oldal ellenségévé lesz. Ez önértelmezés, bizonyára önigazolás is. Nem szükséges minden részletét fenntartás nélkül elfogadnunk ahhoz, hogy érzékeljük a mögötte álló tapasztalat erejét. Innen érthető meg későbbi publicisztikájának egyik legerősebb erkölcsi reflexe. Gyanakszik minden olyan politikára, amely nemzeti, társadalmi vagy történelmi igazságra hivatkozva embereket foszt meg jogaiktól és méltóságuktól. A jelszónál jobban érdekli, mi történik mögötte az emberrel. Amikor a kommunista diktatúra megbukott, az ellenforradalmi hadsereg pedig megindult Siófok felé, Dettre már tudta, mit visz magával Szegedről: a magyar polgárháború vérszagát, a gyűlöletet és az erőszak gyakorlatát.

A béke, amely még nem született meg

A szegedi emlékezés a vereség helyét és az erőszak eredetét kereste. Az 1922 tavaszán írt vezércikkekben kitágult a látóhatár. Dettre már Európát figyelte, a háború után létrejött rendet és azt a békét, amelyet megkötöttek ugyan, de nem lehetett benne élni. Az április 16-án megjelent *A génuai húsvét* a nemzetközi gazdasági konferenciát a feltámadás lehetőségeként szemlélte. A harangok még halottakat temetnek, a viszálykodás kereplője tovább pereg, a világ szíve jajt zakatol, az Ember rokkant testtel járja a kálváriáját. Genova egyszerre sír és feltámadás, nagypéntek és húsvét, a tárgyalóasztal mögött pedig ott vannak a háború halottai, rokkantjai, éhezői és munkanélkülijei. A bibliai siralom közepén azonban nagyon is földi érdekek állnak egymással szemben. Franciaország a jóvátétel teljesítését, Anglia az orosz piac megnyitását, Amerika a gazdasági fölényt, Szovjet-Oroszország pedig a rendszerének elfogadását keresi. Dettre ezek egyikét sem fogadta el a béke kizárólagos tartalmának. „Nem akarunk keresztény békét és zsidó békét, angol békét és német békét, kapitalista békét és proletár békét, nem akarjuk se a fegyverek békéjét, se az ájult tehetetlenség békéjét. Békét akarunk. Csak békét." Genova ettől maradt nála egyszerre diplomáciai konferencia és húsvéti kép, a háború utáni érdekharc színtere és a feltámadás még bizonytalan ígérete.

Tíz nappal később a húsvéti reményt józanabb mérlegelés követte. *A béke politikája* szerint Genovában nem a pacifizmus győzött, csupán a béke jelszava. Dettre ezt sem tartotta jelentéktelennek. A politikai nyelv megváltozása előkészítheti a cselekvés átalakulását, a békének előbb mindennap ismételt követeléssé kell válnia,

hogy társadalmi akarattá erősödhessen. A békekötés szerződés, határ, jóvátétel és kényszer. A béke olyan rend volna, amelyben az erősebb győzelme nem azonos az igazsággal, a legyőzöttre pedig nem szükségszerűen vár kifosztás. A reményt és a kételyt a zárlat két egymásba fordított mondata tartja egyensúlyban. „A militarizmus még él, de a militarizmus jelszavai már halottak. A béke még nem született meg, de a béke jelszavai már élnek."

Másnap jelent meg az *Új partok felé*. A három cikk együtt már összefüggő gondolati ívet rajzol. „A legyőzöttektől elvehették a fegyvert, de nem vehetik el a kalapácsot" – írta Dettre, amikor azt kereste, mi léphet a győztesek és a legyőzöttek régi csatarendjének helyére. A csatarendből munkarend lehetne, a múlt közös gyűlölete helyett a jövő közös feladata rendezhetné egymás mellé a nemzeteket és osztályokat. Ebben sok volt az illúzió. A húszas évek Európájában a nemzeti sérelmek, a revíziós törekvések és a szélsőséges mozgalmak nem tűntek el, hanem új erőt gyűjtöttek.

Dettre mégsem jóslatot írt, hanem kijáratot keresett a történelmi vereségből. Az új part nem valamely könnyen elérhető földdarab, nem kész politikai program és nem az új állam feltétlen elfogadása. Irány. Annak belátása, hogy a régi csatarendben nem lehet tovább élni, és a közösségnek a sérelmek őrzésén túl más feladatot is kell találnia. A bárka már látni véli a ködből kibukkanó szárazföldet, mégis elsüllyed, ha titkos rakományként magával viszi a „gyújtogató csóvát, robbantó puskaport és gyilkos gyűlöletet". A régi parttól tehát nem elég eltávolodni. A hozzá tartozó indulatot is hátra kellene hagyni.

Az újjáépítés Dettre számára nem érhetett véget a gazdaságnál és a diplomáciánál. Az 1922. május 9-én megjelent *A kultúra romlása* azt kérdezte, mi történt közben a gondolat útjaival. A háború és az utána következő politikai gyűlölködés nemcsak a kenyérből csinált hiányt, létrehozta a „kultúra proletariátusát" is, a könyvre, új gondolatra és szépségre éhezők nagy seregét. A fordítások fennakadtak a határokon, leszakadtak a szellemi érintkezés hídjai, megbetegedett a kultúra nemzetközi vérkeringése. A könyvnek vasút, telefon, papír és vásárlóerő kellett. A műveltség így nem örökölt kincs és nem ünnepi hivatkozás, hanem anyagi feltételektől függő, eleven kapcsolat lett emberek és országok között. Dettre azt kívánta, hogy „a gondolatnak, a szépnek, a szónak legyen újból salvus conductusa, vasútja, telefonja, papírja, mindenütt és mindenhová, ahol emberek laknak, élnek ezen a terhes földön". Amikor később a magyar könyvről és színházról írt Szabadkán, a helyi ügy mögött továbbra is Európa megszakadt kulturális vérkeringését látta. A béke számára a gondolat útjain is közlekedést jelentett.

Az áprilisi remény még ugyanabban az évben sötétebb ellenképet kapott. Mussolini hatalomra jutása után néhány nappal, 1922. november 5-én jelent meg *A végletek vándora*. Dettre az olaszországi fordulatban a háború utáni Európa jobbra tolódásának olyan jelét látta, amely más nacionalista és erőszakos mozgalmakat is bátoríthat. „A fasiszták kormányra jutása megerősít minden nemzeti mozgalmat, táplálja a nemzetközi nacionalizmust" – írta. Nem jövendölt. Azt érzékelte korán,

hogy a nacionalista erőpolitika kormányzati sikere másutt is önbizalmat adhat hasonló törekvéseknek. Az új part keresése mellett ezzel megjelent egy ellenirányú európai mozgás is.

Hűség és önállóság között

Az európai látóhatár Szabadkán mindennapi politikai feladattá szűkült. Dettre Jászi Oszkár tanítványaként a nemzetiségi egyenjogúság, a demokratikus állam és a kulturális önrendelkezés gondolatát hozta magával, de a helyi tapasztalat hamar próbára tette ezeket. Jászi 1921 végén azt javasolta, hogy az utódállamok magyarjai társadalmi helyzetük és világnézetük alapján kapcsolódjanak az országos pártokhoz, a kulturális önrendelkezést pedig külön megállapodások biztosítsák. Dettre elfogadta a demokratikus szándékot, a gyakorlati lehetőségét viszont kétségesnek tartotta. Az 1921. december 30-án megjelent *A magyar szervezkedés útja* – amely politikai okokból kimaradt az 1979-es válogatásból – már ennek az önállósodásnak a dokumentuma. A magyarokat akkor is irredentizmussal gyanúsították, ha a többségi pártokban kerestek helyet, és arra sem volt biztosíték, hogy ott önálló kisebbségi csoportként léphessenek fel. A világnézeti tagolódás szabadságát nem vitatta, a sorrendet látta másképpen. A bizalmatlanság első éveiben előbb olyan szervezetet tartott szükségesnek, amely a közös kisebbségi érdekeket saját néven képviseli. Az államhűség és a politikai önállóság nála nem zárta ki egymást.

Ugyanez a különbségtétel a kisebbségi közélet másik nagy vitájában is előkerült. A passzivitás hívei úgy vélték, hogy a magyarságnak egyelőre távol kell maradnia a politikától, és kulturális, valamint gazdasági életének megőrzésére kell összpontosítania. Az 1922. január 31-i *Politika vagy kultúra* már magát a választást tartotta hamisnak. Magyar iskolához jog, az egyesületekhez engedély és pénz, a nyelv használatához közigazgatási és törvényi biztosíték kellett. A kultúra nem lehetett politikától elzárt menedék, mert mindennapi működésének feltételeiről politikai döntések rendelkeztek. Ha tehát a közösség lemond saját szervezetéről, attól még nem kerül ki a politikából. Csak annak lehetőségét veszíti el, hogy a saját nevében szóljon bele az őt érintő döntésekbe.

Dettre ezzel eltávolodott Jászi közvetlen javaslatától, erkölcsi örökségét azonban nem tagadta meg. Az 1922. május 5-i *Isac Emil és Jászi Oszkár* azt vizsgálta, mi maradhat meg a háború előtti progresszió nemzetiségi gondolkodásából a határok megváltozása után. Isac Emil román költőként egykor a magyar nemzetiségi politikával állt szemben, az impériumváltás után viszont az erdélyi magyarok védelmében emelt szót. Dettre ebben a szerepcsere erkölcsi próbáját látta. Az egykori kisebbségi többségi helyzetbe kerülve sem felejtette el, milyen a másik oldalon állni. Jászi neve azért került Isac mellé, mert ezt nem pillanatnyi jóindulatnak, hanem következetes demokratikus szemléletnek tekintette.

„Ha segíteni nem tudnak rajta, legalább ne súlyosítsák a helyzetét." *A felelősség kérdése* 1922. május 18-án ezzel a keménységgel nem Belgrádhoz, hanem Magyarországhoz is szólt. Dettre nem mentette fel a háború előtti Magyarországot a nemzetiségi politika hibái alól, és Budapest revíziós szólamainak kisebbségi következményeit sem hallgatta el. Érvelésének ereje abból fakadt, hogy a múlt felelősségét nem tagadta, a jelenben alkalmazott kollektív következtetést viszont elutasította. Ha az új állam a jugoszláviai magyaroktól politikai önállóságot követel, ugyanezt a különállást a felelősség megállapításakor is tiszteletben kell tartania. Nem választhatja le őket Budapest politikájáról úgy, hogy annak tetteit mégis rajtuk kéri számon. A magyarországi pártoknak az irredenta rakéták hozhattak belpolitikai hasznot, a lehulló szikrák azonban a kisebbségi magyarokra hullottak vissza. A jog nyelve így egyszerre fordult az új állam és a régi haza felé.

Az elvek 1923 januárjában egy újvidéki tárgyalóteremben kaptak emberi arcot. Đorđe Tabaković, az ítélőtábla tanácselnöke egy erőszakos bűncselekmény tárgyalásán a nemzetiségi gyűlölködés ellen emelt szót. Dettre a január 24-én megjelent *Levél Tabakovics György dr. úrnak* című írásban válaszolt. „Elnök Úr!" – fordul újra meg újra a bíróhoz, s a per hamar túlnő a tárgyalóterem falain. Az emberszeretet és a felvilágosult gondolat kerül a vádlottak padjára, az uszító gyűlölet és a türelmetlenség pedig vádlóként lép fel. Az erkölcsi határ nem a magyarok és a szerbek között húzódik. Tabakovićot Eötvös József, Simonyi Ernő és Irányi Dániel mellé helyezte, mintha a magyar nemzetiségi liberalizmus régi képviselői és a szerb bíró ugyanannak a szellemi közösségnek lennének a tagjai. A bíró magányos kiállásából egy lehetséges közösség képe bontakozott ki. „Ebben a korban, amikor a gyűlölet hadseregének naponkint százezrével szaporodnak önkéntesei, amikor a háborús szenvedélyek öldöklőbbek és kíméletlenebbek, mint a fegyveres csaták idején voltak, nincs tisztább öröm, nincs emelkedettebb ünnepi érzés, mint ha Igaz Emberrel találkozunk. Az igaz emberrel, akit nem feszélyeznek az értelmetlenség és gyávaság tekintetei, akinek az igazmondás és igazságtevés nem kenyérkeresete, de missziója, s akinek lelkiismerete hangosabban parancsolja a tiltakozást, mint a múló napok érdeke az alkalmazkodást. Az összeomló világ törmelékei között alig pislákol már haladó hitünk. Csak még annyi ereje van, hogy világítson az igazak útjára. Csak még annyi ereje van, hogy hinni tudjon. Elnök Úr, nem leszünk mindig magános vándorok. A jónak, a tisztának, a nemesnek mégiscsak győzni kell, s az igazak szélesre taposott útján fog még marsolni győzelmes hadsereg az új világ békéje felé." A béke itt már nem államközi megállapodás, hanem azok erkölcsi szövetsége, akik a nemzetiségi gyűlölettel szemben az igazságot választják. A kisebbségi jogvédelem ezért nemcsak panasz és számonkérés. Elismerés is, a kölcsönösség pedig nem diplomáciai alku, hanem erkölcsi kapcsolat.

A jogok követelése mellett egyre erősebben jelent meg a közösség saját felelőssége. Az 1924 karácsonyán megjelent *A százesztendős Jókai* ünnepi írásnak indult, középső része mégis politikai számvetéssé vált. Dettre úgy látta, hogy az első kény-

szerkisebbségi nemzedék képzeletében tovább élnek az uralmi helyzetben született romantikus minták. „Jókai regényeket írt, nem pártprogramot." A mondat után már nehéz volt a Garamvölgyi Ádámok [Garamvölgyi az *Új földesúr* egyik központi alakja – a szerk.] büszke visszavonulását politikai erénnyé emelni. A néma ellenállás nem készített fel az alkalmazkodás, a szervezés és a mindennapi érdekérvényesítés munkájára. Dettre azokban ismerte fel a sértett méltóság gesztusát, akik a cselekvés helyett a múlt pátoszába húzódtak vissza.

A józanság igénye végül a Magyar Párt megítélésében is megjelent. Dettre az önálló szervezkedés egyik első szorgalmazója volt, a létrejött intézményt mégsem tekintette érinthetetlennek. Az 1925. februári választáson a párt egyetlen mandátumot sem szerzett. A február 10. és 12. között három részben megjelent *A magyarság gyásza* valódi gyászbeszéddel indul. A mondatokat a visszatérő „fáj" szó tartja össze, a fokozás végén pedig „nem a parlamenti képviselet, hanem a hitünk elvesztése fáj a legjobban". A gyász hamarosan diagnózissá változik. Dettre nem tagadta a megfélemlítést, az atrocitásokat és a választójog akadályozását, de nem engedte, hogy minden kudarcot a hatalom számlájára írjanak. Más ellenzéki pártok hasonló körülmények között mandátumokat szereztek. A vereség kizárólagos külső magyarázata felmentette volna a pártot saját hibáinak vizsgálata alól. A jelölések, a gyenge propaganda és mindenekelőtt a fölülről épített szervezet került ezért a boncasztalra. A vezetőség abból indult ki, hogy a nemzeti összetartozás akkor is az urnához viszi a választót, ha a jelöltek kiválasztásakor nem kérdezték meg. Dettre ezt nevezte „szalmabábelméletnek", majd az egész bírálatot egyetlen mondatra szorította: „Nem elég a pártvezetőség, párt is kell." A kudarcot ezzel visszaadta azoknak is, akik a közösséget képviselni akarták.

A harmadik rész váratlanul ismét az államhoz fordult. Ha magyar választók ezrei szerb pártokra szavaztak, éppen azt tették, amit a többségi politikusok évek óta kívántak. Nem különültek el, hanem részt vettek az ország politikai életében. Dettre ebből vezette le, hogy többé nincs elfogadható ürügy az állampolgári egyenlőség halogatására. A vereséget bizonyítékká alakította. Amit az első rész a magyar politika szégyenének nevezett, azt a harmadik a magyarság lojalitásának igazolásaként fordította a többségi pártok ellen. Az önálló magyar politikai szervezet szükséges, de önmagában kevés. Az államhűség nélkülözhetetlen, de nem követelhet önfeladást. A közösség jogokat vár az államtól, saját intézményeit pedig részvételre alkalmassá kell tennie.

A *Bácsmegyei Napló* nem kívülről szemlélte ezt a konfliktust. A lap és az Országos Magyar Párt vezetőinek viszonya addigra elmérgesedett, a szerkesztőség a választási vereségben saját mellőzött javaslatainak igazolását is látta. Az elvi nézeteltérés mögött sajtópolitikai és hatalmi érdekek húzódtak meg. *A magyarság gyásza* ezért nem elfogulatlan boncolás. A lap a maga igazát is bizonyítani akarta. Ez az érdekeltség nem érvényteleníti Dettre legfontosabb felismerését, de óvatosságra int az ítélet használatakor.

Kultúrát teremteni

A politikai szervezet bírálata nem a közélettől való visszavonuláshoz vezetett. Inkább felértékelte azt a lassabb, kevésbé látványos munkát, amely a választások között is életben tarthatta a közösséget. Dettre gondolkodásában a politika feladata a jogok, a pénz és az intézményi mozgástér megszerzése volt. Ezekkel a feltételekkel naponta élni kellett: iskolát, színházat, könyvet, egyesületet és közönséget teremteni. A kultúra nem a politika helyett állt. Értelmet adott neki.

„A magyar kultúra áldozatokat kér a magyarságtól. Ez az ügy csak nekünk szent ügy, s ezeket az áldozatokat nem várhatjuk mástól." Az 1922. január 17-i *Magyar játékszín* ezzel a követeléssel egy olyan intézmény képét rajzolta meg, amely Szabadkán még nem létezett. A nagyváradi színpártoló egyesület híre mutatta meg a hiányt. Erdély több városában magyar társulat működött, Szabadkán és a Vajdaságban viszont nem volt állandó magyar színészet. Dettre szemében a színház oltár, prédikálószék, bizonyíték és melegágy. Az ünnepélyes szavak mögött nagyon gyakorlati elképzelés állt. Nem alkalmi mulatóhelyet és üzleti kabarét képzelt el, hanem magas színvonalú intézményt, amely őrzi a nyelvet, neveli a közönséget és kapcsolatot tart az egyetemes magyar kultúrával. A jogokat az államtól lehetett követelni. A saját intézményhez szükséges áldozatot azonban a közösségnek kellett meghoznia.

Az *Üzenet a Népkörnek* már egy létező szabadkai intézményt szembesített a lehetőségeivel. A Népkör 1922 júniusában gyermeknapi hangversenyt rendezett, az udvar megtelt, a műsor sikerült. Dettre elismerte az eredményt, majd rögtön azt kérdezte, miért merül ki a működés a mulatságban, a kártyában és a kuglizásban. Felolvasást, hangversenyt, szavalóestet, előadást és műkedvelő színjátszást várt. „Aki írni tud, írjon, aki festeni tud, fessen, aki olvasni tud, olvasson – ha magyar teszi, a magyar kultúrát gazdagítja vele." A Népkörnek otthont kellett adnia mindannak, amit magyar nyelven és kulturális igénnyel létre lehetett hozni. Dettre kultúrafelfogásában az olvasó és a közönség nem egyszerűen befogadó volt. Ugyanannak a munkának a részesévé vált, amelyet az író, a festő vagy a műkedvelő végzett.

„Nem szabad megelégedni azzal, hogy van, hozzá kell látni, hogy legyen is." Néhány nappal később *A magyar kultúra* már ezzel a türelmetlenséggel mérte meg az örökölt teljesítményt. Dettre nem vitatta a költőkre, tudósokra és történelmi eredményekre hivatkozó büszkeség jogát. Azt kérdezte, meddig lehet ebből a tőkéből élni, ha közben nem születnek új intézmények, könyvek és olvasók. A kulturális fölény önmagában fogyatkozó örökség volt. Csak a jelen munkája tarthatta elevenen.

A munka anyagi oldalát a *Magyar áldozatkészség* mutatta meg a legkíméletlenebbül. Egy állását vesztett magyar köztisztviselő a családjával Magyarországra akart utazni, de az útiköltségre sem maradt pénze. A lap segítséget kért. Egyetlen adomány érkezett, öt dinár egy ugyancsak elbocsátott vasutastól. Dettre ebből a kis hírből vádiratot írt a jómódú magyar társadalom ellen. A kártyázók, pezsgőzők, birtokosok, kereskedők és nagyiparosok képe mögött ott állt az éhező család. A szemrehányás aztán programba fordult. Színházat, folyóiratot, könyvkiadást, kultúrszö-

vetséget, néplíceumot és iskolát akartak. Ehhez nem volt elég a lelkes beszéd. Arany, telek és tégla kellett.

Őszre a felszólítás hangja csalódottabb lett. Az *Őrtűz* az erdélyi példákat sorolta. Aradon Ady Társaság alakult, Kolozsváron pezsgő irodalmi élet bontakozott ki, Nagyváradon, Temesváron és Marosvásárhelyen társaságok működtek. A példák után egy rövid kérdés következett. Mi történik nálunk? A válasz a csönd. Fanyar és ködös csönd, amelyben az életakarat utolsó felhorkanása is elenyészik. A tétlenség Dettre nyelvében tájjá változik, levegővé, köddé és hamuvá, amely rátelepszik a lelkekre. Ebben a csöndben különös erővel hatott minden valódi kezdeményezés. Novemberben a nagybecskereki műkedvelők állandó magyar társulat szervezésébe fogtak. A *Magyar színjáték* kopott kulisszái mögött Dettre már Déryné és Kelemen László hőskorát látta. A kezdetleges játékot, a tapasztalatlanságot és a szegényes díszletet az újrakezdés természetes állomásának tekintette. Nem kész művészetet kellett számonkérni az első estén. Azt kellett megérteni, hogy a függönnyel együtt az itt élő magyarság életének egy új felvonása is megkezdődhet.

Az év végére a figyelme az irodalom feltételei felé fordult. Haraszti Sándor szigorú kritikát és a dilettánsok kizárását követelte. Dettre az *Irodalompolitika* című írásban nem tagadta, hogy a tehetségtelen önjelöltek elfoglalhatják az amúgy is szűk nyilvánosságot. Használhatatlannak tartotta viszont azt a mércét, amely egy még meg sem született irodalomtól rögtön a klasszikusok teljesítményét várja. Tehetségpalántákról, zsengékről, bimbóról és tipegő lábakról beszélt. „A csiga útját nem fényévekkel mérik, a fű zsendülésének nem az égi távolságok a mérői. A bimbózó irodalmat sem szabad a klasszicitás tonnáival megmérni, ezerszer inkább az elnézés és segítő szándék patikamérlegén." A kritikusnak ezért nem hóhérként kellett a kezdet mellé állnia, hanem támaszként. Dettre ekkor még nem a szigor hiányában látta a legnagyobb veszélyt, hanem a levegőtlenségben. Nem volt folyóirat, kiadó és működő irodalmi társaság. Az irodalmi megszólalás tartósabb fórumát jórészt a sajtó kínálta, napilapi kerete mégsem pótolhatta az önálló irodalmi nyilvánosságot. Előbb teret kellett teremteni ahhoz, hogy egyáltalán legyen mit mérni.

„Ha életet akarunk, teremtsünk levegőt." Az *Irodalompolitika* utolsó mondata után másnap egy szabadkai kereskedő letette az első ezer dinárt a tervezett irodalmi vállalkozás javára. Az összeg nem a nagysága miatt vált jelképessé. Egy rövid pillanatra úgy látszott, hogy a szó után megmozdul a kéz is, és a nyilvánosság megteremtése nem marad puszta szerkesztőségi kívánság. Néhány hónap múltán a *Magyar gyónás* már ugyanazokat a terveket sorolta föl egészen más hangon. Irodalmi társaság, folyóirat, könyvkiadás, műbaráti kör, emlékmű és kultúrszövetség indult el szavakban, majd sorra elhalt. A táltosok toporzékoltak a hámban, a szekeret mégsem húzták ki a meddőség kátyújából, a kezdeményezések pedig „mint fagyott verebek hullanak le a tervek álombástyáinak pereméről". Dettre többes szám első személyben gyónt. A dobokat megverték, a harangokat megkongatták, és ő magát sem emelte ki azok közül, akik végül nem tudták a terveket cselekvéssé változtatni.

A kultúra mint híd és mérték

A *Magyar gyónás* keserűsége nem törte össze azt a meggyőződést, hogy a kultúra a közösségi önvédelemnél tágabb feladatot is betölthet. Dettre magyar könyvet, színházat és egyesületet akart, de nem azért, hogy a kisebbség falat emeljen maga köré. Az 1923. február 24-én megjelent *A kultúra feladata* egy tervezett magyar–jugoszláv művészeti csere híréből indult. Magyarországi művészek érkeztek volna a Vajdaságba, a szabadkai színház szerb társulata pedig magyarországi, jelentősebb szerb lakosságú városokban lépett volna fel. A hírt hamarosan megcáfolták, és ettől még nyilvánvalóbbá vált, milyen szűkek maradtak a vajdasági magyarok kulturális kapcsolatai. Más utódállamokban Bartók Béla, Jászai Mari, Hegedűs Gyula és budapesti operaénekesek szerepelhettek, ide viszont alig jutott el az élő magyar szó és zene. A könyv kerülőutakon még átérhetett a határon. A színésznek, a muzsikusnak és az előadónak beutazási engedély kellett. Dettre a gazdasági csere nyelvén kérdezett vissza. Ha gabonát, gépet és vegyi terméket lehet egyik országból a másikba vinni, miért éppen Beethoven, Goethe vagy Shakespeare előadóit kell feltartóztatni? „Egyetlen nép sem olyan gazdag, hogy exkluzív életet tudjon élni." A kisebbségi kultúra számára a kapcsolat nem fényűzés volt. Életfeltétel.

Néhány hónappal később a híd képe politikai jelentést is kapott. *A kultúra propagandája* Dettre szerkesztőségi szobájából indult. A falon Pechán József festménye függött, dús zöld kerttel, házzal és fénnyel. A publicista szinte maga is festeni kezd, majd a világos képet hirtelen a művész kettős sírja követi. Pechánra ráborult a bácskai föld és a feledés. A kisebbségi közösség nem engedheti meg magának, hogy elfelejtse azokat, akik értéket teremtettek benne. A mű egyben tanúság arról, hogy a közösség, amelyből megszületett, képes adni valamit az egyetemes kultúrának. Innen vezetett el Dettre gyakran idézett mondatához. „A kisebbségek számára minden politikum." Ebben a felismerésben veszély is rejlett. Ha minden alkotás politikai bizonyítékká válik, az író és a művész könnyen a közösségi ügy szolgájává lesz, a mű értékét pedig az kezdi meghatározni, milyen hasznot hajt a kisebbség önigazolásában. Dettre kultúrpolitikájából nem hiányzott ez az eszközszerűség. A könyv, a színház és a festmény sokszor azért is fontos számára, amit a magyarságról bizonyít. Közben újra meg újra túllép ezen a szűkebb használaton. Pechán képe éppen azért válhat bizonyítékká, mert előbb műalkotás, és a szépsége nem szorul politikai felmentésre.

Az 1923. június 17-én megjelent *Könyvek* Borsodi Lajos *Házibál* című kötete mellett a vajdasági városok kulturális munkamegosztását is számba vette. Szabadka a hírlapirodalomban vezetett, Zombor a működvelő színjátszásban, Verbászon előadásokat szerveztek, Nagybecskereken könyvek jelentek meg és filharmonikus zenekar működött. A korábban egységesen tétlennek látott Vajdaság helyén szétszórt műhelyek rajzolódtak ki, amelyek között kapcsolatot lehetett teremteni. Ezt sürgette az 1923 végén megjelent *Magyar kultúrbizottságot*! is. A Magyar Párt központi kultúrbizottsága a helyi szervezetek előadásait, iskolán kívüli oktatását, könyvter-

jesztését és ünnepségeit fogta volna össze. Dettre folyamatos munkát akart, amely a magyar szó és írás köré közösségi életet épít. Az 1924 februárjában megjelent *A Csokonai-ünnep elé* már a politikai szervezet és a kulturális mozgalom eltérő idejét választotta szét. A párt választás előtt életre kel, utána a báli ruhához hasonlóan visszakerül a szekrény alsó fiókjába. Szükség van rá, mert képviseletet szerezhet és súlyt adhat a követeléseknek, a közösség folytonosságát mégsem a kampány biztosítja. „A politikai akció talán nélkülözhetetlenebb, de a kulturális mozgalom bizonyosan a pótolhatatlanabb." A Csokonai-ünnep ezért fényjelzés a távoli őrhelyek között: hírt ad arról, hogy a szétszórt emberek ugyanahhoz a kulturális közösséghez tartoznak.

Levegő és sorompó

Amíg nem volt folyóirat, kiadó és irodalmi társaság, a megszólalás lehetőségének megteremtése volt az első feladat. Mire az első könyvek megjelentek, egy másik kérdés is sürgetővé vált. Ki tartozik a formálódó vajdasági magyar irodalomhoz, és milyen mértékkel kell megítélni azt, ami itt születik? Önálló irodalmi intézmények továbbra sem működtek. A kiválasztás és az értékelés feladatát ezért jórészt a sajtó vállalta magára. Akit közölt, akinek könyvéről kritikát írt, akit vajdasági íróként nevezett meg, annak a nyilvánosság mellett rangot is adott. A fórum megnyitása így elválaszthatatlanná vált a szerkesztői kiválasztás felelősségétől. A levegő mellé ezért került lassan sorompó. Dettre e két követelmény között kereste az egyensúlyt, de a kérdésben sohasem jutott nyugvópontra. A *Haszontalan beszélgetés hasznos dolgokról* 1924 márciusában párbeszéddé változtatta a vitát. Két névtelen beszélő kérdez, félreért, közbevág, majd gúnyosan leleplezi a másik érveit. Nevezhető-e vajdasági írónak az, aki nem itt született, csak később került ide? Hatéves korban még elfogadható az érkezés, hét- vagy tizenegy évesen már nem? Mennyi helyben lakás kell az irodalmi illetőséghez? Mire az egyik beszélő hozzáteszi, hogy „És adóbizonylatot. És erkölcsi bizonyítványt", maga az ötlet válik nevetségessé. A kérdés személyesen is érintette Dettrét. Ő maga sem a Délvidéken született, s az új irodalmi élet több kezdeményezője, köztük Szenteleky Kornél és az októbrista emigráció számos tagja sem tartozott a régi helyi családokhoz. A földrajzi jelzőt ezért nem fogadta el minősítésnek, sem felmentésnek, sem érdemrendnek. A hely témát, miliőt, emléket és hangulatot adhat az írónak, rangot azonban nem. A párbeszéd egy másik pontján már magát a kategóriát bontotta szét. „Magyar irodalom van, s a magyar irodalomnak vannak erdélyi és vajdasági munkásai." Két évvel korábban, az *Irodalompolitiká*ban még türelmet, elnézést és bátorítást követelt a születő irodalom számára. Akkor a megszólalás lehetőségét védte, mert nem akarta, hogy a próbálkozók előtt rögtön bezárják a nyilvánosságot. 1924-ben már attól tartott, hogy a bátorítás állandó fölmentéssé válik, a helyi jelző pedig művekkel meg nem szerzett rangot ad. A két álláspont nem fedte egymást, de ugyanannak a szűk irodalmi térnek két veszélyére

felelt. Levegőre továbbra is szükség volt, ettől azonban nem lett minden megszólalás egyformán értékes.

A Vajdasági Magyar Írók Irodalmi Társaságának tervezett megalakítása tette igazán élessé a dilemmát. Dettre attól félt, hogy baráti körök, kávéházi asztaltársaságok és szerkesztőségi kapcsolatok döntik el, ki kaphatja meg az író nevét. Az önkéntes jelentkezésből szerveződő társaság aligha teremt tekintélyt, ha eltünteti a különbséget az író és az írónak jelentkező dilettáns között. „A szeretet kötelez a szigorúságra" – fogalmazta meg az új hangsúlyt. A társaságnak ízlést és mértéket kellett teremtenie, utat nyitnia a tehetség előtt és leengednie a sorompót az értéktelenség előtt. Csakhogy ki álljon a sorompónál? Ki rendelkezik olyan biztos ítélettel, amely nem barátságot, származási helyet vagy közösségi érdemet mér, hanem irodalmi teljesítményt? Dettre hangváltását nem lehet puszta következetlenséggel elintézni, teljesen feloldani sem. A kisebbségi irodalom két valóságos veszélyére válaszolt. Ha túl magasra emelik a mércét, alig jut valaki szóhoz. Ha mindenkit beengednek, maga a mérce veszti el az értelmét. A közösségnek írókra volt szüksége, de az írót nem lehetett közösségi határozattal létrehozni. Intézményt lehetett alapítani, tehetséget nem.

1924 novemberében *A kisebbségi magyar irodalom* ugyanezt a kérdést más oldalról mutatta meg. Ekkor már nem az író születési helye és nem is a társasági tagsága érdekelte, hanem az, hogy létrehoz-e a kisebbségi tapasztalat sajátos mondanivalót. A történelmi Magyarország felbomlása nemcsak a határokat változtatta meg. Más gazdasági, politikai és lelki körülmények közé kerültek az erdélyi, vajdasági, felvidéki és muravidéki magyarok. Más konfliktusokat éltek át, más kérdésekkel kellett együtt élniük, és a közös nyelv mögött egyre különbözőbb tapasztalatokat hordoztak. „Az új vizekre új evezők jöttek és új bor az új tömlőbe." Dettre nem az egymástól elszakadt nemzeti irodalmak megszületését jósolta. Az egyetemes magyar irodalmon belül számított új hangokra. A földrajzi jelzőt továbbra sem fogadta el értékmérőként, a helyi és kisebbségi tapasztalatot viszont valódi alkotóerőnek tekintette. Nem attól vajdasági egy mű, hogy a szerzője itt született, itt fizet adót vagy belépett egy helyi társaságba. Attól válhat azzá, hogy olyan életet szólaltat meg, amely máshol ugyanígy nem tapasztalható. A hely ettől élményanyagot és sajátos látásmódot jelentett, nem az író illetőségét igazoló címet. A cikk végén Erdélyben, Vojvodinában és Szlovenszkón a magyar kultúra új tengerszemei fakadnak. Mindegyik fölé más ég borul, ezért más képet tükröznek, miközben a vizük ugyanahhoz a kulturális tájhoz tartozik.

Partra vetődve

A mérték keresése nem tette érzéketlenné Dettrét az új hangokra. Az 1925. február 4-én megjelent *Fekete majális* Tamás István első verseskötetét köszöntötte. A húszéves költőben annak a nemzedéknek az egyik első megszólalóját látta, amely gyermekkorában találkozott a háborúval, és már nem érezte kötelezőnek az előző nemzedék tekintélyeit. A nyitó kérdés – ki látja a húszéveseket? – valójában az idő-

sebbekhez szólt. Dettre önmagát sem mentette fel. A fiatalság jogáért addig harcolunk, amíg magunk is fiatalok vagyunk – írta –, később már a saját korosztályunk számára követeljük a vezetést. A háború utáni fiatalok joggal nézhettek megvetően arra a rendre, amelyet készen kaptak. Az idősebb nemzedék kultúrája mérges gázt és tankot hozott létre, politikai hitei romba döntötték Európát. „Mi csak rombolni, öldökölni és gyűlölködni tudtunk" – mondta ki a saját nemzedékéről. Tamás István kötetében ezért nem a hibátlanságot kereste. Azt figyelte, él-e benne valami, ami folytatható. A gyermekkori emlék és az élet meghódításának indulata, a gúny és a romantika, a mártíromság vágya és az újrakezdés türelmetlensége. Az első kötetben ígéretet látott, nem kész teljesítményt.

Három hónappal később már jóval sötétebben látta a vajdasági magyar szellemi életet. A *Közbeszólás* egy orosz színtársulat szabadkai vendégjátékáról folyó vitából indult. Dettre elismerte az együttes művészi erejét, a mértéktelen ítéletet viszont nem fogadta el. Az orosz társulat sikere nyomán egyes kritikusok jelentéktelennek láttatták a budapesti színházakat és Európa nagy színészeit. Vajon a naturalista játék hibátlan megvalósítása azt is bizonyítja, hogy maga az eszmény minden más színpadi iránynál magasabb rendű? Dettre szerint nem. Egy művészi forma tökéletessége nem tette időtlenné a mögötte álló felfogást. A túlzás mögött lassan más hiány rajzolódott ki. Szabadka, Nagybecskerek, Újvidék és Szivác kiszakadt az európai művészet újító mozgalmainak áramából. „Mi itt partra vetődtünk, s nem ragadnak tovább magukkal azok az áldott viharok, melyek a haladás magvait szórják szét a világon..." A könyvek még eljutottak ide, alkalmi utazások is lehetségesek maradtak, az összehasonlítás biztos mértékét adó folytonos érintkezés azonban megszakadt.

1922-ben az emberiség bárkája még új partok felé tartott. 1925-ben a jugoszláviai magyar értelmiség már nem hajózott. Az áramlat kivetette, és ott hagyta azon a ponton, ahová a történelmi változás elért. A part többé nem biztonságot jelentett, hanem mozdulatlanságot. Az ember tovább éli azokat a meggyőződéseket, amelyeket húsz-, harminc- vagy negyvenévesen magával hozott, de az új törekvések már nem érik el. A könyv időtöltésként még eljut hozzá, az alkalmi külföldi út azonban nem állítja helyre a megszakadt kapcsolatokat. Ez a felismerés Dettrére is vonatkozott. A századelő Budapestének, Kolozsvárának és Szegedének politikai, irodalmi és művészeti vitáit hozta magával Szabadkára. A *Bácsmegyei Napló* hasábjain megpróbálta életben tartani ezt az európai tájékozódást. Öt év múltán már érezte, milyen nehéz követni a változást, ha a közvetlen kapcsolatok megszakadnak, az irodalmi és kulturális intézményteremtés pedig újra meg újra elakadt.

Az elszigetelődés felismerése mégsem a kulturális bezárkózás felé vitte Dettrét. Két héttel később a *Magyar színház, magyar műkedvelők* ismét a kulturális jogok gyakorlati kérdésével foglalkozott. Míg a budapesti szerbek újjászervezhették régi dalegyletüket, addig a jugoszláv belügyminisztériumban a magyar műkedvelő társaságok betiltása került terítékre. Dettre nem esztétikai alapon védte az előadásokat. Tudta, hogy sok közülük gyenge, a repertoár szegényes, a szereplők pedig saját anyanyelvükön is gyakran csak dadognak. A műkedvelés azért terjedt el, mert az

állandó magyar színház hiányában ez kínálta az élő magyar színjátszás egyetlen alternatíváját. Azért volt annyi kuruzsló, mert nem volt orvos. A hatóságok azonban szerb nyelvű előadásokat vártak volna a magyar társaságoktól az államhűség bizonyítékaként. Dettre ezt elutasította, de nem a szerb kultúrával való találkozást. Magyar fordításban játszott szerb drámákat javasolt. A közönség így megismerhetné a szerb irodalmat, a társulatok a saját nyelvükön dolgozhatnának, a kulturális közeledés pedig nem válna hűségvizsgává. Ezzel a korábbi politikai gondolat tért vissza a kultúrában. A lojalitás nem kívánt önfeladást, a közeledéshez pedig nem volt szükség nyelvcserére.

Néhány nappal később Szenteleky Kornél prózája adott alkalmat arra, hogy az elveszett mértéket egy élő műben mégis megtalálja. Szenteleky vajdasági író abban az értelemben, hogy itt él és dolgozik, de nem azért író, mert vajdasági. Bárhol máshol is jelentős szerző lehetne, „köztünk az európai mérték", a helyi és vidéki szempontokon felülemelkedő színvonal. Dettre kritikusi nyelve maga is közel került az *Úgy fáj az élet…* [Szenteleky 1925-ben megjelent kötete – a szerk.] világához. A durva hétköznapi szavak perzsaszőnyeggé finomodnak, a jelzők csillognak, a nosztalgia fluiduma körülveszi a mondatokat. A legpontosabb felismerés mégsem ezekben a képekben rejlik. Szenteleky életfájdalmát nem a menekülés vágyából eredeztette. Éppen az élet szerelmesét látta benne, aki nem tudja egészen elérni azt, amire vágyik. A párizsi utcák, a festmények, a dallamok és az emlékezetben őrzött szépségek egy teljesség lehetőségét mutatják meg, amely mindig távol marad. A felismerés túlmutat Szenteleky portréján. A partra vetett vajdasági magyar értelmiségi létéről is szól. Európa látható és felidézhető maradt, a hozzá vezető út mégis megszakadt.

A szabadkai évek egyik utolsó nagyobb kritikája 1925. június 27-én jelent meg. *Az akarat szárnyán* az európai mércét kapcsolta össze a helyi tapasztalat követelményével. Dettre elismerte Radó Imre regényének elbeszélő lendületét, eleven alakjait és mesterségbeli biztonságát. Mégsem érte be azzal, hogy a mű jó és olvasmányos. Azt kérdezte, megszólal-e benne valami abból az új emberi tapasztalatból, amelyet az impériumváltás és a kisebbségi lét teremtett. Egy regény nem attól válik vajdaságivá, hogy a szerzője itt született vagy itt él, hanem attól, hogy formát ad e megváltozott társadalom vágyainak, félelmeinek, összeütközéseinek és új lelki tartalmának. Radó előtt még nyitva hagyta az utat. Tehetségét képesnek tartotta arra, hogy az érdekes történettől eljusson az élet mélyebb érdekességéig. A helyi jelenlétet nem fogadta el irodalmi jogcímnek, az ígéret előtt azonban nem csukta le a sorompót.

A határ másik oldaláról

Dettre kritikusként még bízott a vajdasági magyar irodalom jövőjében. Négy hónappal később a politikai hatalom azonban megszakította szabadkai munkáját, így a Bácskában eltöltött öt éve nem lassú eltávolodással, új állás elfogadásával vagy önkéntes hazatéréssel ért véget. A rendőrség 1925. október 22-én este kilenc órakor

öt detektívet küldött a lakására. Dettrét és a feleségét a főkapitányságra vitték, ahol Cvetko Horvat közölte velük, hogy felsőbb rendeletre Dettrének még azon az éjszakán el kell hagynia az országot. Felesége huszonnégy órát kapott ügyei rendezésére. Hazakísérték őket, tíz perc múlva azonban Dettrét öt detektív mellé a főkapitányság gépkocsijába ültették. Horgosra vitték, hajnali három órakor átadták a magyar határőröknek. Szegedre kísérték, majd rövidesen szabadon engedték.

A gyorsaság nem adott választ arra, miért kellett mennie. A jugoszláv rendőri jelentések a forradalmi múltját emelték ki, és kommunistaként írtak róla, jóllehet a Tanácsköztársaság idején éppen a kommunista hatalommal került szembe. A korabeli szabadkai értelmezés inkább arra gyanakodott, hogy a *Bácsmegyei Napló* Horvat főkapitányt és Dragoslav Đorđević főispánt bíráló cikkei idézték elő az intézkedést. A régi politikai megbélyegzés és a helyi hatalommal kialakult konfliktus így egyszerre játszhatott ebben szerepet. Bizonyos magyarázatunk nincs. Annyi látható, hogy az állam öt év után is idegenként kezelte azt az embert, aki közben az új hazához való hűséget, a szerb–magyar közeledést és a kisebbségi jogok törvényes érvényesítését hirdette. A történet keserűen példázatos, de nem volna helyes kész tanulsággá simítani. A kiutasítás nem bizonyítja, hogy programja eleve hiábavaló volt. Azt viszont megmutatja, milyen szűk határok között mozoghatott az a lojalitás, amelyet egy rendőri jelentés, egy régi vád vagy egy felsőbb utasítás bármikor felülírhatott.

A hirtelen kiszakítás megrendítette. „Én legalább olvashatom írásaidat újságban és könyvben, de mi maradt utánam, hogy munkám szappanbuborékja elpattant?" – kérdezte Milkó Izidortól 1925. november 20-án. A *Bácsmegyei Napló* tiltakozó cikkekben búcsúztatta. Prokopy Imre később úgy látta, hogy a kiutasított szerkesztő nemcsak a vajdasági magyarok érdekeit szolgálta, hanem a megértés és a közeledés politikáját is. A lap karácsonyi méltatása már az általa hagyott űrről beszélt. Politikai érzékét, műveltségét, kifogyhatatlan ötletességét, az iskolákért, a magyar színházért, a földreformért és az irodalmi társaságért végzett munkáját emelte ki. A szappanbuborék képe mégis pontosabban mutatja, hogyan élte meg Dettre mindazt, ami egyik napról a másikra kívül került a kezén.

A határ másik oldalán mégsem kellett mindent elölről kezdenie. Visszavették a szegedi ügyvédi kamarába, majd ismét a *Délmagyarország* munkatársa lett. Móra Ferenc és Juhász Gyula mellett írta a város polgári demokratikus és szociáldemokrata ellenzékének vezércikkeit, 1930-ban pedig bekerült a törvényhatósági bizottságba. Szabadkával sem szakadt meg teljesen a kapcsolata. Az ott elkezdett viták tovább követték őt Szegedre is.

Ennek legvilágosabb bizonyítéka az 1927. január 9-én a *Bácsmegyei Napló*ban megjelent *Amnesztia vagy statárium?* A cikk Szegeden született, de teljes egészében a vajdasági magyar irodalomról szólt. Felütése két végletes ítéletet állított szembe. Gagyi Jenő magyarországi könyve szerint a Vajdaságnak nincs irodalmi élete, a *Bácsmegyei Napló* karácsonyi száma viszont írók egész sorával akarta bizonyítani, hogy van. Dettre Budapest tájékozatlan fölényét éppen úgy elutasította, mint a he-

lyi önünneplést. Személyes illetékességét nyíltan vállalta. „Nekem a vajdasági irodalom szívbéli ügyem volt és szívbéli ügyem maradt. Öt évet meghaladó időn keresztül ennek az irodalomnak lektora voltam." Az ítélet jóval szigorúbb volt, mint az 1922-es *Irodalompolitika* hangja. Akkor levegőt kért a kezdőknek, türelmet a gyönge első kísérletekhez és segítő szeretetet a bimbózó irodalom számára. Öt évvel később már azt mondta, vannak vajdasági magyar írók, de vajdasági magyar irodalom még nincs. A hiányt nem a könyvek számában látta. Az itt megjelent művek szerinte bárhol megszülethettek volna Marosvásárhelytől Ohióig. Nem szólalt meg bennük elég erővel az impériumváltás után átalakult bácskai társadalom, a régi és az új élet összeütközése, az alkalmazkodás, a színlelés, az asszimiláció, a megtört hagyomány és a jövőkeresés tapasztalata. „A vajdasági irodalomnak legnagyobb baja, hogy nem – vajdasági. Csak másodsorban baj az, hogy nem irodalom." Dettre továbbra sem tartotta irodalmi értéknek, hol született vagy mióta élt Bácskában valaki. Azt várta, hogy az író felismerje saját korának és környezetének életét. A „vajdasági" jelző immár nem útlevél és nem kedvezmény, hanem átélendő tapasztalat és teljesítendő írói feladat volt. Az 1924-ben megfogalmazott különbségtételt vitte tovább, az 1922-ben kért türelemhez képest azonban jóval szűkebbre zárta a nyilvánosság kapuját.

A dilettantizmus kérdésében sem húzott könnyű határvonalat. A hivatásos író és a műkedvelő közötti megkülönböztetést értelmetlennek tartotta, hiszen a foglalkozás önmagában sem tehetséget, sem tehetségtelenséget nem bizonyított. A nyilvánosságot minden valódi tehetség előtt meg kellett nyitni. Aki viszont nem tud írni, azt a helyi irodalom szegénységére és a kisebbségi összetartozásra hivatkozva sem szabad a nyomdafestékhez engedni. A keménység mögött gyakorlati megfontolás állt. Kevés olvasó vásárolt könyvet, a támogatásra fordítható pénz pedig szűkösen csordogált. „A jó könyv megjelenésének egyetlen nagy ellensége van: a rossz könyv." Ha a csekély érdeklődést gyönge művek kötik le, a következő, valóban értékes könyvre már nem marad bizalom és áldozatkészség. A mérték őrének feladatát Dettre a szerkesztőre bízta. Kazinczyhoz vagy Osvát Ernőhöz hasonló személyiséget keresett, aki felismeri a tehetséget, dolgoztatja, neveli és nyilvánosságot teremt számára, közben kíméletlenül távol tartja a tehetségtelenséget. A szerkesztő olyan az irodalomnak, mint a forgalomnak a vasút, a tésztának az élesztő, az autónak a sofőr. A hasonlatok mögött önkéntelen önarckép rajzolódik ki. Dettre maga próbált ilyen szerkesztő lenni a *Bácsmegyei Napló*ban. Szerzőket keresett, írásra ösztönzött, folyóiratot, könyvet és társaságot sürgetett, kritikát írt, Szentelekyt pedig szinte rábeszélte arra, hogy vállalja a kisebbségi író feladatát.

A címben meghirdetett ítélet csak ezután következett. A jogász nyelve találkozott a publicista túlzásával, az irodalmi ítéletből büntetőeljárás lett, a rossz könyv megírásából vétek, megvásárlásából felbujtás. „A tehetségteleneknek – akár hivatásosak, akár dilettáns »széplelkek« – nem amnesztiát kell hirdetni, hanem – statáriumot." Dettre ezzel már messze került attól a hangjától, amely öt évvel korábban levegőt kért a kezdőknek. A változásban ott volt az eltelt évek csalódása, a meg nem

született intézmények és a könnyen kiosztott helyi rangok tapasztalata is. A dilemma azonban ugyanaz maradt. Hol végződik a tehetség nevelése, és hol kezdődik az értéktelenség kizárása? A döntést a szerkesztőre bízta, arról viszont nem mondott semmit, mi védi az irodalmat a szerkesztő tévedésétől.

A statárium szava nem maradt visszhang nélkül. Tóth Ferenc, Szántó Miklós, Vidor Imre, Borsodi Lajos, Milkó Izidor, Hesslein József és László Ferenc is bekapcsolódott a több héten át tartó vitába. Szenteleky Kornél január 30-án a *Levél D. J. barátomhoz a „vajdasági irodalom"-ról* című cikkben közvetlenül Dettréhez fordult. Két olyan ember nyilvános vitája bontakozott ki, akik másként ítélték meg ugyanazt a sivárságot, miközben mindketten életük jelentős részét tették föl a meghaladására. A polémia hangja élesebb volt, mint a résztvevők álláspontja közötti távolság.

Dettre és Szenteleky egyaránt hiányolta a vajdasági élet saját tapasztalatának irodalmi megszólaltatását, a biztos kritikát és a valódi értékek következetes kiválasztását. A hiány okát és a kivezető utat látták másként. Dettre elsősorban a szervezetlenséget, az irodalmi mérték és az erős szerkesztő hiányát okolta. Szenteleky a Vajdaság egész kulturális hagyományát és környezetét látta sivárnak, s ebből jutott el ahhoz a kétségbeesett következtetéshez, hogy talán ne is legyen sajátos vajdasági magyar irodalom. Ez nem egy kiforrott program, inkább a reménytelenség gesztusa volt. A különbség mégis valóságos volt. Dettre az intézményteremtő ember bizalmával nézte a hiányt. Ha nincs irodalmi élet, szerkesztőt kell találni, folyóiratot és társaságot szervezni, kritikát gyakorolni, közönséget nevelni. A szétszórt tehetségek munkájából idővel kialakulhat valami, ami korábban nem létezett. Szenteleky mélyebben élte át a szellemi vidékiességet. Attól tartott, hogy az intézmény önmagában csak nevet ad a sivárságnak, a közösségi lelkesedés pedig irodalommá avatja azt, ami művészi mércével gyönge. Dettre a szervezetlenségben, Szenteleky a terméketlen kulturális talajban látta az első akadályt. Mindketten európai mértéket kerestek, de az egyik az építés lehetőségéből, a másik a hiány tapasztalatából indult el.

A későbbi történet nem döntötte el egyszerűen a vitát. Létrejött az az irodalmi közeg, amelynek lehetőségében Dettre hitt, legfontosabb szervezőjévé pedig Szenteleky vált. A vita jelentősége nem abban áll, hogy egyiküknek igaza lett, a másikuknak pedig nem. Közös kérdéseik bizonyultak termékenynek. Lehet-e helyi irodalmat közösségi akarattal teremteni? Mitől vajdasági egy magyar mű? Hogyan egyeztethető össze a kezdőnek járó türelem és az irodalom rangját őrző szigor? Mekkora hatalma lehet a szerkesztőnek egy olyan nyilvánosságban, ahol alig van más kapu? Szenteleky későbbi munkája mintha magába fogadta volna Dettre követeléseinek egy részét. Szerkesztett, szerzőket keresett, kapcsolatokat épített, kritikát gyakorolt, s közben egyre pontosabban próbálta meghatározni a helyi tapasztalat irodalmi formáját. Dettre statáriuma és Szenteleky reménytelensége így nem két végleges program maradt. Egy alakuló irodalmi élet két szélső figyelmeztetésévé vált. Az egyik az önáltatás, a másik a bénító hitetlenség ellen szólt.

Hat évvel később Dettre már egy lezárult élet és egy időközben létrejött irodalmi közeg ismeretében nézett vissza. Szenteleky halálakor, 1933 októberében írta *Az apostol születése* című emlékezését. Felidézte a *Bácsmegyei Napló* hősi kezdetét, amikor a kisebbségi magyar újságírásnak még a saját stílusát is ki kellett alakítania, a hétköznapi szavakat új jelentéssel és hangsúllyal megtöltve. Elmondta, miként talált rá véletlenül Szenteleky egyik régi cikkére, és hogyan nőtt az első levélből barátság, majd közös munka. A szerkesztőből ekkorra tanú lett. Látta, hogy akit egykor írásra biztatott, idővel maga szervezte meg a jugoszláviai magyar irodalom új korszakát. Dettre helye a kezdetnél volt fontos. Fenyves Ferenccel együtt szerzőket keresett, munkára ösztönzött, fórumokat és intézményeket sürgetett, s olyan kérdéseket hagyott örökül, amelyek később sem veszítették el az érvényüket.

Az utolsó visszatérés

Életének utolsó szakasza már kívül esik a szabadkai publicisztika történetén, a korábbi mondatok mégis sötét visszhangot kapnak benne. A *Délmagyarország* egyik vezető vezércikkírójaként dolgozott 1944 tavaszáig. Fenyves Ferenchez, a *Bácsmegyei Napló* tulajdonosához hasonlóan anyai ágon zsidó származású volt, katolikusként nevelkedett, és egész életében magyarnak vallotta magát. A magyar kultúrához és a politikai közösséghez való tartozás azonban 1944-ben semmiféle védelmet nem jelentett. A faji üldözés nem a vallását, az önazonosságát és az életútját nézte. Egyedül a származását.

A német megszállás után a *Délmagyarország* szerkesztőségének több tagjával együtt elfogták, majd 1944. április 9-én Szegedről a bácstopolyai gyűjtőtáborba vitték. Ugyanabba a Bácskába került vissza fogolyként, ahonnan tizenkilenc évvel korábban politikailag gyanús idegenként utasították ki. A tábor formálisan magyar rendőri felügyelet alatt állt, a tényleges hatalmat azonban már az SS gyakorolta. Berey Géza visszaemlékezése szerint Dettre a fogságban is megőrizte a józanságát és a méltóságát. Akkor tört össze, amikor megtudta, hogy feleségét a szegedi gettóba, a téglagyárba hurcolták. Hiába hivatkozott arra, hogy mindketten keresztények. Abban a rendben, amely származás alapján jelölte ki az üldözötteket, ennek már nem volt jelentősége. Amikor a foglyokat két csoportra osztották, Dettrét a Lengyelországba induló nagyobb transzportba sorolták. Berey szerint ekkor adta át neki felesége kispárnahuzatát azzal az üzenettel, hogy utolsó leheletéig szereti, de nem engedheti, hogy elhurcolják a szülőföldjéről. Valószínűleg ezután vette be a magánál tartott luminált. A vagonba már nem került fel. Halálának és eltemetésének pontos körülményei nem tisztázottak. Feltehetően a topolyai zsidó temető egyik jelöletlen közös sírjában nyugszik, emléktáblája, róla elnevezett utcája a mai napig nincs.

A meg nem talált part

Ha most, több mint egy évtizeddel a monográfiám megjelenése után újraolvasom ezeket a cikkeket, s végiggondolom Dettre János életútját, nem egy hibátlanul következetes gondolkodót látok magam előtt. Inkább egy olyan embert, aki minden új helyzetben próbálta összeilleszteni azt, amit a történelem újra meg újra szétszakított. Bízott egy olyan európai békében, amely nem született meg. Az államhűségből jogokat vezetett le egy olyan államban, amely végül kiutasította. A kezdő íróknak előbb türelmet követelt, néhány év múlva már statáriummal fenyegette a tehetségteleneket. A kultúrában hol az egyetemes emberi közeledés útját, hol a kisebbségi lét politikai bizonyítékát látta. Írásainak ereje és korlátja ugyanabból a hajlamból fakadt. A napi eseményt rögtön nagy történelmi és erkölcsi drámává tágította.

Ez a tágító mozdulat emelte ki vezércikkeit a napi hírek magyarázatai közül. A jogászi logikája, a politikai emigráns sebzettsége, a szerkesztő gyakorlati ösztöne és a szépíró mondatvágya találkozott bennük. Ezen a hangon ki lehetett mondani az új állam iránti hűséget és az egyenjogúság követelését, a magyar kultúrához való ragaszkodást és a szerb–magyar közeledés szükségességét, a közösséget ért sérelmeket és a közösség saját mulasztásait. Dettre János munkássága így forrott össze a *Bácsmegyei Napló* történetével, s lett része a délvidéki magyar politikai és kulturális nyilvánosság lassú, bizonytalan, gyakran kudarcba fulladó építésének.

Pályáját végül két állam zárta közre. 1925-ben az a jugoszláv állam hallgattatta el szabadkai hangját, amelyben a magyar politikai és kulturális élet törvényes lehetőségét kereste. Tizenkilenc évvel később a német megszállás alatt működő magyar államhatalom hurcolta el Szegedről a katolikus, magát magyarnak valló embert, akit zsidó származása tett üldözötté. Ebben egy publicista személyes tragédiájánál több sűrűsödött össze. Megmutatkozott benne azoknak a délvidéki magyar újságíróknak, íróknak és közéleti embereknek a kiszolgáltatottsága is, akik azt remélték, hogy az államhűség nem kíván önfeladást, a kisebbségi jogok követelése pedig nem teszi őket gyanússá.

Dettre János 1922-ben még új partokat látott kibontakozni a ködből. Három évvel később már azt írta, hogy *„mi itt partra vetődtünk”*. A két kép között helyezkedik el szabadkai publicisztikájának és egyben egész életének a története. Az indulás reménye és a kisodródás tapasztalata, az építés akarata és a megtorpanás felismerése, a közösség iránti hit és a közösséggel szembeni türelmetlenség. A partot, amelyet mindvégig keresett, végül nem találta készen sehol se. Talán ezért kellett azt újra és újra a szavakból megépítenie.